

Petra Loučová

Literární úkol, jak něco napsat, i když člověk vlastně nic napsat nemůže
 Cenzura korespondence politických vězňů v období tzv. normalizace

K nejběžnějšímu a nejrozšířenějšímu oficiálnímu (občas i neoficiálnímu) tvůrčímu slovesnému projevu za mřížemi patří vězeňská korespondence. V letech 1948–1989 vytvořili političtí vězni jako autoři dopisů ve vynucených podmínkách pozoruhodné soubory textů, které se dílem díky profesi pisatelů, dílem vlivem vypjatých okolností přetavují v řadě případů ze soukromého vyjádření do osobitých dokladů literární kultury. Zmíněný žánr se v minulých letech stal především předmětem vydavatelského zájmu, nikoli zevrubného studia (literárních) historiků či sociologů. Ve vzpomínkách pamětníků je toto téma reflektováno nepravidelně a útržkovitě, stejně je tomu v odborných pracích, kde zůstává spíše na periferii zájmu.¹ Z perspektivy kulturních dějin a dějin vězeňství nicméně vězeňská korespondence zasluhuje pozornost. Tento způsob komunikace byl regulován mnoha způsoby: stanovením počtu odeslaných a přijatých dopisů, jejich rozsahem, typem adresátů, ale i po obsahové stránce. Příslušná regulace představuje jeden z typů cenzurního systému, který je v tomto případě doveden do krajnosti. V konfrontaci s dobovými předpisy, směrniciemi a též svévolnými zásahy dozorců a cenzorů můžeme sledovat proces této komunikace a její úskalí a rozličné adaptační strategie pisatelů na ztížené podmínky. Zároveň lze zohledňovat odlišné okolnosti v různých časových obdobích, v jednotlivých nápravně výchovných skupinách (NVS), vězeňských zařízeních a také ve vyšetřovací vazbě a výkonu trestu.

Politické změny v Československu po roce 1948, tj. po převzetí politické moci v zemi komunistickou stranou a zahájení éry „budování socialismu“, zasáhly i vězeňství, které bylo transformováno po sovětském vzoru. Jeho totalitární provázelo porušování práv vězňů, zneužívání jejich pracovní síly, zhoršení životních podmínek a hrubé zacházení, zvláště s vězni politickými jakožto „nepřáteli lidu“. V první polovině padesátých let tak měli političtí vězni mnohem méně „výhod“ než vězni kriminální, což se týkalo i korespondence. Možnost odesílat a přijímat dopisy byla nikoli právem odsouzeného, ale pouze udělovanou „výhodou“, podmiňovanou mj. pracovním výkonem, ale zejména všemocí velitelů/náčelníků. Podle systému kázeňských trestů a odměn bylo rovněž možné „výhodu“ pozastavit, tj. dopisování na určitou dobu zcela znemožnit. V padesátých letech, zejména v jejich první polovině, byla vězeňská ko-

1 Výjimku tvoří doprovodné texty ke konkrétním edicím, nejnověji zřejmě studie historika Tomáše Buršíka v knize vzájemné korespondence manželů Juliany a Ivana M. Jirousových z let 1977–1989 *Aboj můj miláčku. Juliana Jirousová – Ivan Martin Jirous. Vzájemná korespondence z let 1977–1989* (Torst, Praha 2015) a ediční poznámka literární historičky a editorky svazku Daniely Iwashity tamtéž.

respondence přerývaná, dalo by se říci i vzácná. Protože tedy dopisy nebyly samozřejmým komunikačním nástrojem, je v nich nanejvýš posílena funkce fatická, potažmo emotivní, jsou koncentrovanou intimní výpovědí odsouzených a jejich rodin.²

V šedesátých letech nakročilo československé vězeňství k humanizaci a sílily snahy o jeho reformu a profesionalizaci. Po roce 1968 se ale opět stalo jedním z důležitých represivních nástrojů režimu. Zhoršily se životní podmínky vězňů, vyžadovala se od nich tvrdá fyzická práce, byl na ně vyvíjen psychický nátlak, byli ponižováni apod.³ Počátky normalizace v socialistickém Československu v sedmdesátých letech 20. století byly dále poznamenány mj. nárůstem represí proti protirežimním odpůrcům, které kontinuálně pokračovaly i v letech osmdesátých. Řada představitelů opozice byla zatčena, držena ve vazbě či vězněna.⁴ Poslední dvacetiletí československé socialistické diktatury tak znovu v nebyvalé míře podnítilo rozvoj vězeňské korespondence, jejíž autoři byli političtí vězni. Oproti stavu v padesátých letech se však stala v určitých kruzích věcí společně sdílenou – a čtenou. Vězeňský dopis se totiž rychle etabloval jako jeden z dominantních žánrů samizdatu, který rovněž v daném období zaznamenal prudký rozmach.⁵ Ve své době plnilo samizdatové uveřejnění převážně úlohu zpravodajskou, opisované dopisy z vězení byly především cennými zprávami o stavu vězněného. *Od počátku nám bylo jasné, že naše dopisy kolují mezi přáteli a že tomu tak být musí a že je dobře, že tomu tak je, proto jsme si zvykli, že náš styk s rodinami je věcí veřejnou a že naše v rychlosti a za hulákání spoluvězňů sepišované dopisy jsou brány jako literární fakta a jako zprávy světu o stavu našeho ducha*, světil novináři Karlu Hvizďalovi dramatik, disident a pozdější prezident Václav Havel.⁶

- 2 Tuto problematiku již autorka dříve zpracovala. Srov. ČÁSLAVOVÁ (LOUČOVÁ), Petra: Cenzura vězeňské korespondence v Československu v letech 1948–1955. In: HRABAL, Jiří (ed.): *Cenzura v literatuře a umění střední Evropy*. Univerzita Palackého, Olomouc 2014, s. 186–204. Srov. též KÝR, Aleš: *Způsoby zacházení s vězni v ČSR v letech 1945–1955. Přehled základních předpisů*. Slezské zemské muzeum – Institut vzdělávání Vězeňské služby ČR, Opava 2002.
- 3 K tomu podrobněji srov. BUŠKOVÁ, Kristýna – LOUČ, Michal – PINEROVÁ, Klára: Vězeňství v českých zemích v letech 1965–1992. In: ŠČERBA, Filip (ed.): *Kriminologické dny 2018*. Iuridicum Olomoucense, Olomouc 2018, s. 302–319 – viz <http://www.czkrim.cz/cs/soubory-ke-stazeni/sbornik-z-konference-vi-kriminologicke-dny-2018> (citováno k 17. 9. 2018); BURSÍK, Tomáš: Političtí vězni a jejich postavení v rámci českého vězeňského systému 1969–1989. In: *Sborník ABS*, č. 5. ABS, Praha 2007, s. 137–153; JANÁK, Dušan – KÝR, Aleš: Nástin vývoje československého vězeňství v letech 1948–1989. *Historická penologie*, 2004, roč. 2, č. 5, s. 1–5 a též studie Kláry Pinerové v tomto čísle *Securitas Imperii*.
- 4 Srov. např. PAŽOUT, Jaroslav: *Trestněprávní perzekuce odpůrců režimu v Československu v období takzvané normalizace (1969–1989)*. ÚSD AV ČR, Praha 2017.
- 5 V samizdatu kolovaly „knižně“ například vězeňské dopisy Václava Bendy, Václava Havla, Evy Kantůrkové, Jiřího Němce, Jana a Jiřího Rumlových, Jiřiny Šiklové a Milana Šimečky. V samizdatových časopisech a sbornících byly dále jednotlivě otiskovány dopisy či ukázky z nich od Otty Bednářové, Jarmily Bělíkové, Petra Cibulky, Jiřího Dienstbiera, Drahomíry Fajtlové, Ivana M. Jirouse, Jana Litomiského, Františka Lízny, Petra Pospíchalá, Františka Stárka, Jaroslava Šabaty a dalších.
- 6 HAVEL, Václav: *Dálkový výslech. Rozhovor s Karlem Hvizďalou*. Melantrich, Praha 1989, s. 132. Historik Karel Bartošek mimo jiné podotkl: *Přesné informace o zdravotním a psychickém stavu vězně byly velmi důležité pro organizování vnitřní, a hlavně pak mezinárodní solidarity*. BARTOŠEK, Karel: Pohled profesionálního psychologa. Rozhovor s Jaroslavem Šabatou. In: BARTOŠEK, Karel: *Český vězeň. Svědectví politických vězeňkyň a vězňů let padesátých, šedesátých a sedmdesátých*. Paseka, Praha – Litomyšl 2001, s. 241. Platilo to i opačně: *Musím zdůraznit, že dopisy jsou pro vězně velmi důležité – zprostředkují styk s vnějším*

Petra Loučová

Výzkum vězeňské korespondence v posledních letech podpořilo knižní vydání několika korpusů vězeňských dopisů, a to především normalizačních politických vězňů: jedná se o dopisy sociologa a politika Rudolfa Battěka (2002), dopisy manželů-disidentů matematicky Kamily Bendové a filozofa a kybernetika Václava Bendy (2007), básníka Ivana M. Jiřouse nejprve samostatně (2005) a poté v dialogu s manželkou Julianou (2015), filozofa Jiřího Němce (2011) nebo socioložky Jiřiny Šiklové (2015).⁷ Vybrané dopisy básníka a prozaika Jaromíra Šavrdy představila literární historička Iva Málková časopisecky (*Krásná Ostrava* č. 4/2014, *Aluze* č. 1/2015) a též v samostatné kapitole své monografie *Jaromír Šavrdla. Tvůrce v zástupu i v opozici* (2017). Korespondence manželů Dolores a Jaromíra Šavrdových z období spisovatelových vězňů je v současnosti v ediční přípravě. Z první poloviny devadesátých let máme k dispozici svazky vězeňských listů Václava Havla⁸ (1990; v roce 2010 je doplnily dopisy zasílané Václavu Havlovi do vězení bratrem Ivanem, biologem a filozofem Zdeňkem Neubauerem a dalšími s titulem *Dopisy od Olgy*) nebo pozdější filozofa Milana Šimečky (1999).⁹ V dalším bádání nelze opomenout dosud tiskem nevydané dopisy, které jsou uloženy v knihovně Libri prohibiti jako samizdatové opisy (mj. manželů Evy a Jiřího Kantůrkových, otce a syna Jiřího a Jana Rumlových, patera Františka Lízny), popřípadě byly zveřejněny na stránkách samizdatových časopisů (Jarmila Běliková, Petr Uhl aj.), ale též některé vězeňské dopisy z osobních archivů (zde je ovšem šíře materiálů velmi rozsáhlá) a pozůstalostí.

Předkládaná studie chce přiblížit komplexnost dohledu nad vězeňskou korespondencí politických vězňů v období normalizace s důrazem na souběh cenzurních zásahů, nastínit základní typologii těchto zásahů a systémových omezení písemné komunikace politických vězňů v normalizačních nápravně výchovných ústavech (NVÚ), popřípadě vazebních věznicích, jejich důsledky a též obranné mechanismy postižených autorů. Rekonstrukce vychází z kombinace studia vybraných dopisních celků,

světem a navíc poskytují zprávy o těch nejbližších, takže se člověk o ně nemusí bát. MEZNÍK, Jaroslav: *Můj život za vlády komunistů (1948–1989)*. Matice moravská, Brno 2005, s. 192.

- 7 Kontinuálně je od počátku devadesátých let zpřístupňována korespondence politických vězňů let padesátých: političky Milady Horákové (1990), archeoložky a historičky umění Růženy Vackové (1994), básníka a překladatele Josefa Palivce (1996), básníka Jana Zahradníčka (2008) nebo historika a archiváře Leopolda Peřicha (2010). Samostatný svazek tvoří dopisy z cel smrti *Psáno před popravou. Sedm příběhů nenávisti a lásky*. Ed. Leo Židek. Matice cyrilometodějská, Olomouc 2005.
- 8 Havlovy *Dopisy Olze* mají mezi ostatními svazky mimořádné postavení, neboť se dočkaly překladu do několika desítek jazyků a získaly ohlas i v zahraničí. Na podzim 2018 připravilo pražské Divadlo v Dlouhé jejich první scénické uvedení.
- 9 BATTĚK, Rudolf: *Jako Červený karkulák. Dopisy z vězení*. Ed. Jiřina Rybáčková. Gallery, Praha 2002; BENDA, Václav – BENDOVÁ, Kamila: *Dopisy přes mříže*. Ed. Marcela Kašpárková. Karmelitánské nakladatelství, Kostelní Vydří 2007; HAVEL, Václav: *Dopisy Olze*. Ed. Jan Lopatka. Atlantis, Brno 1990; HAVEL, Ivan M. a kol.: *Dopisy od Olgy*. Eds. Jan M. Heller a Martin C. Putna. Knihovna Václava Havla, Praha 2010; JIROUS, Ivan M.: *Magorovy dopisy*. Eds. Zuzana Jürgensová a Andrej Stankovič. Torst, Praha 2005; JIROUS, Ivan M. – JIROUSOVÁ, Juliana: *Ahoj můj miláčku. Vzájemná korespondence z let 1977–1989*. Eds. Daniela Iwashita, Marta Kordíková, Petra Poukarová Klimešová. Torst, Praha 2015; NĚMEC, Jiří: *Dopisy z Ruzyně a nové šance svobody*. Ed. Radim Kopáč. Pulchra, Praha 2011; ŠIKLOVÁ, Jiřina: *Omlouvám se za svou nepřítomnost. Dopisy z Ruzyně 1981–1982*. Ed. Michal Plzák. Kalich, Praha 2015; ŠIMEČKA, Milan: *Listy z vězení. Dopisy z vězení*. Eds. Jolana Kusá a Raisa Kopssová. Nadácia Milana Šimečku, Bratislava 1999.

Cenzura korespondence politických vězňů

dobových předpisů, historických zjištění a dílčích svědectví nebo doslovů a edičních poznámek k jednotlivým edicím. Tyto prameny doplňují výstupy z korespondenční ankety, již autorka realizovala v letech 2013–2014 a jejímž cílem bylo zachytit praktické zkušenosti konkrétních pisatelů v období normalizace. Dotazník obsahoval 16 hlavních otázek (někdy doplněných o zpřesňující podotázky) a pokryl nejrůznější roviny vězeňské korespondence: její pravidla, praktickou stránku psaní dopisů a vnější okolnosti poznamenávající jejich psaní (mj. obstarávání psacích potřeb, úloha dopisů v denním režimu), systém doručování dopisů (mj. i jejich zadržování a nedoručování), cenzurní mechanismy včetně autocenzury, obranné techniky pisatelů atp. Otázky zodpověděli Otta Bednářová, Eva Kantůrková, Vladimír Kouřil, Jiřina Šiklová a Eduard Vacek. Přímé dotazování a jednoznačné tematické vymezení se osvědčilo, další detaily později přinesla například svědectví Petrušky Šustrové a Jana Rumla, jež zazněla v rámci komponovaného tematického večera *Vězeňská korespondence z dob normalizace* v dramaturgii autorky tohoto příspěvku, který proběhl 26. listopadu 2015 v Knihovně Václava Havla.¹⁰

Zcela nepodchycena a v této studii také nevyužita zůstává korespondence kriminálních vězňů, ačkoli ani ta by nemusela být v kontextu současného zájmu o korespondenci lidí méně společensky významných¹¹ bez zajímavosti.¹² Ostatně v některých případech se spoluautory či dokonce výhradními autory vězeňských dopisů kriminálních vězňů stávali vězni političtí. Stranou mého zájmu zůstal prozatím též rozšířený způsob korespondence, realizovaný zejména mezi kriminálními vězni: tajná psaníčka (ve vězeňském slangu tzv. ferbly či koně), převážně milostná, šířená za zdmi věznic a ústavů metodou tzv. koňování, tj. spouštěním okny či zasíláním přes záchodový odpad. Zadržovanými nebo vězněnými sedmdesátých a osmdesátých let bývá tato praxe hojně vzpomínána, a to s jistou fascinací. Do svého románu *Přítelkyně z domu smutku* to třeba zakomponovala spisovatelka Eva Kantůrková s dovětkem: *Vězeňské dopisování je fenomén stojící za zkoumáním; kdyby tak správce věznic všechno to, co*

10 *Večer vězeňské korespondence z dob normalizace*, scénář Petra Čáslavová (Loučová). Knihovna Václava Havla, 26. 11. 2015 – viz <http://www.ceskatelevize.cz/porady/1000000166-knihovna-vaclava-havla/215254000020013-vecer-vezenske-korespondence-z-dob-normalizace/>. Ve stejné době autorka některé aspekty této problematiky přiblížila v rozhlasovém pořadu Chrise Johnstona *Prisoners' Letters. A Fragile Lifeline for Dissidents under Normalization* – viz <https://www.radio.cz/en/section/czech-history/prisoners-letters-a-fragile-lifeline-for-dissidents-under-normalisation> (obé citováno k 4. 10. 2018).

11 K tomu viz POKORNÁ, Magdalena: Korespondence – meze a možnosti využití historického pramene. In: ČECHUROVÁ, Jana – RANDÁK, Jan a kol.: *Základní problémy studia moderních soudobých dějin*. Nakladatelství Lidové noviny – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 2014, s. 287.

12 Právě zájem o marginalizované jednotlivce či skupiny jako nové dějinné aktéry je symptomatickým rysem aktuálních mikrohistorických výzkumů. Srov. HORÁK, Pavel: Dějiny každodennosti. In: Tamtéž, s. 70. V novém tisíciletí by tomuto trendu napovídalo knižní vydání osobitě vězeňské zpovědi kriminálního vězně Zdeňka Perského s názvem *Kde domov můj*, v níž autor mj. bez příkras líčí své vězeňské setkání s Václavem Havlem či Václavem Bendou a jež se dočkala již dvou vydání (Divus, Praha 2005, 2014), dále titulu romského recidivisty Ladislava Heráka-Arpyho *Za mřížemi. Pravdivá zpráva o intrikách a násilí za zdmi věznic* (Společenství Romů na Moravě, Brno 2003) nebo knihy slovenského pseudonymního autora Dorela Levrona *Odsuzuje se Dorel Levron. Skutečný příběh ze slovensko-českého podsvětí* (Host, Brno 2005). Dokladem toho budiž i studie Michala Louče otištěná v tomto čísle *Securitas Imperii*.

Petra Loučová

dají zabavit a zničit, raději dali prostudovat psychologům!¹³ Kantůrková ve svém autobiografickém díle popisuje vynalézavost, s jakou tyto zakázané dopisy kriminální vězni tvořili, doprovázeli verši, ilustracemi, simulovali předepsanou dopisovou formu (včetně podvrhu značky cenzora), i když byly předem určeny k zániku, a všímá si silného účinku psaného slova na jeho příjemce.¹⁴ Političtí vězni nejenže byli svědky této korespondence, někdy se do ní dokonce různou měrou zapojovali, protože na rozdíl od let padesátých sdíleli vyšetřovací či vězeňskou celu s vězni odsouzenými za kriminální přechiny mnohem častěji.¹⁵ Pozornost jsem nevěnovala ani úřední korespondenci, respektive těm dopisům, jejichž adresáty byli oficiální představitelé či instituce. Na okraj je třeba zmínit, že za pomoc kriminálním spoluvězňům se sepsáním stížností či žádostí k soudu byli političtí vězni častokrát kázeňsky trestáni. Například dne 4. července 1980 dostal Václav Havel od heřmanického vychovatele kpt. Kapustky kázeňský trest, protože (slovy úředního záznamu) *porušil Řád pro výkon trestu tím, že napsal odsouzenému 8838 Bihárimu dopis o propuštění z výkonu trestu a o řešení dalších sporných otázek v civilním životě O[kresnímu] S[oudu] Ostrava. To přesto, že věděl a byl o tom poučen, že odsouzení si mohou žádosti a stížnosti psát a podávat jen za svou osobu. Tímto porušil Řád pro výkon trestu čl. 33, odst. 4.*¹⁶

Slovo pod dohledem

Zásady a regulace týkající se odesílání (popř. přijetí) a doručování dopisů dosahovaly značné šíře: striktně určovaly adresáta, pevně vymezovaly interval korespondence a byly zde i další překážky narušující komunikaci mezi „autorem“ a „čtenářem“ (například zabavování dopisů).

Korespondence odsouzených byla v uvedeném období právně upravena v ustanovení § 12, odst. 1 zák. č. 59/1965 Sb., o výkonu trestu odnětí svobody (poslední novelizace zák. č. 47/1973),¹⁷ a dále v ustanovení čl. 23, 24 a 33 Řádu výkonu trestu

13 KANTŮRKOVÁ, Eva: *Přítelkyně z domu smutku*. Československý spisovatel, Praha 1990, s. 31.

14 Tamtéž, s. 31–32.

15 Uvězněná socioložka a disidentka Jiřina Šiklová tuto korespondenci a svou účast v ní popsala v jednom ze svých dopisů rodině: *Revanšují se jim tedy statky „duchovními“*. *Obobátila jsem jim jejich „slovní park“ v rámci milostných dopisů – hází se jich tu desítky z oken apod. a všechny ty dopisy jsou na jedno brdo. Ty, co dostávají, i ty, co píš. Přelázaná romantika a obrázky majáku (což má být Ruzyně), zapadající slunce, lodičky a dohořívající svíce. Tak jsem jim poradila pár citátů o životě, o lásce a místo kotev a probodnutých srdcí raději teď malují zvířátka a ty krtečky od vás. Pošli mně sem pár citátů ze Shakespeareových Sonetů (a z Plutarcha – u okna v části pod ekumenickou biblí), ať si nemusím stále vymýšlet citáty i autory.* ŠIKLOVÁ, Jiřina: *Omlouvám se za svou nepřítomnost. Dopisy z Ruzyně 1981–1982*, s. 30–31. Zuzana Richterová, zadržovaná za pokus o nedovolené „opuštění republiky“, dokonce sama navázala toto spojení s jedním z kriminálních vězňů a svou zkušenost zaznamenala v autobiografické próze *Police se nemudí* (Evangelické nakladatelství, Praha 1991). Filolog Jaroslav Suk, vězněný na počátku sedmdesátých let, popsal žánr sexuální poezie či prózy v dopise jako jeden z druhů vězeňského folkloru: *Známe případy, kdy byla takovým dopisem popsána celá role toaletního papíru*. SUK, Jaroslav: *Několik slangových slovníků. Současný český kriminální slang: slang chartistů; slang profesionálních řidičů; slang teplárenských zaměstnanců; vojenský slang*. Inverze, Praha 1993, s. 37.

16 Vězeňské dopisy a dokumenty (1979–1983). In: HRON, Jan (ed.): *Perzekuce Václava Havla. Dopisy a dokumenty z let 1968–1989*. Knihovna Václava Havla, Praha 2015, s. 211.

17 (1) *Odsouzený si smí dopisovat s příslušníky své rodiny a přijímat jejich návštěvy v rozsahu stanoveném pro ná-*

Cenzura korespondence politických vězňů

odnětí svobody v nápravně výchovných ústavech (ŘVT), který byl vydán rozkazem ministra spravedlnosti č. 17/1973. Korespondence u obviněných ve výkonu vazby byla právně upravena v ustanovení § 46, 47 a 58 Řádu výkonu vazby (ŘVV), který byl vydán rozkazem ministra spravedlnosti č. 28/1970.¹⁸ Cenzuru u odsouzených prováděli vychovatelé (nebo též vyčleněný vychovatel – cenzor),¹⁹ s výjimkou korespondence odsouzených pro trestné činy proti republice a cizinců, kterou cenzurovali pracovníci Správy Sboru nápravné výchovy (SNV) ČSR. V případě, že se o odsouzeného ve výkonu trestu zajímala Státní bezpečnost (StB) nebo kriminální služba Sboru národní bezpečnosti (SNB), cenzurovali dopisy odsouzených navíc referenti vnitřní ochrany útvaru SNV (bezpečnostní referenti). Cenzuru korespondence obviněných ve výkonu vazby prováděly příslušné orgány činné v trestním řízení (zpravidla vyšetřovatelé SNB nebo StB). Poté, co vyšetřovatel ukončil vyšetřování a předal spis prokuratuře k vypracování obžaloby, prováděl cenzuru korespondence zástupce prokuratury.²⁰

Práva a povinnosti odsouzených včetně zásad dopisování shrnovala pro vazební vězňice pravidla vnitřního pořádku ve věznici a v nápravně výchovných ústavech ústavní řády, s nimiž měli být vyšetřováni i odsouzení seznámeni. Ne vždy se tak stalo, a tak si korespondenční pravidla a cenzurní zvyklosti zadrženi sami osvojovali postupnou zkušeností a praxí.²¹ I hranice toho, co se může a nemůže, byly dosti nejasné. Jarmila Bělíková, psychologka a spoluzakladatelka Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS),²² to z vazby v roce 1979 reflektovala takto: *Nemůžu přijít na to, co se vlastně smí.*

-
- pravně výchovnou skupinu, do níž je zařazen. Je-li to v zájmu jeho nápravy anebo je-li pro to jiný závažný důvod, může mu být povolen písemný styk i s jinou osobou, popřípadě přijetí návštěvy. K zabezpečení výkonu trestu se dopisy odsouzených cenzurují.* Výkon trestu odnětí svobody, § 12 Dopisy a návštěvy, odst. 1. In: TOLAR, Jan: *Výkon trestu. Příručky příslušníků SNV ČR*, sv. V. Správa Sboru nápravné výchovy, Praha 1973, s. 29.
- 18 Je však třeba podotknout, že průběh výkonu trestu zvláště politických vězňů ovlivňovaly další neveřejné směrnice, na podmínky ve vazební věznici mohly mít vliv též individuální pokyny a rozhodnutí vyšetřovatelů či úředníků prokuratury. Srov. Dokument Charty 77 č. 52/1978: Dopis Federálnímu shromáždění, České a Slovenské národní radě, Výzkumnému ústavu penologickému a Sboru nápravné výchovy ČSR o podmínkách vazby a výkonu trestu odnětí svobody s návrhem na příznání zvláštního statutu pro politické vězně. In: CÍSAŘOVSKÁ, Blanka – PREČAN, Vilém (eds.): *Charta 77. Dokumenty 1977–1989, sv. 1 (1977–1983)*. ÚSD AV ČR, Praha 2007, s. 138, 141.
- 19 (2) *Osobní korespondence odsouzených se v ústavu cenzuruje. Cenzuru provádí vychovatel. Nelze-li pro neznalost jazyka cenzuru provést, zašle se dopis ihned správě Sboru. Řád výkonu trestu odnětí svobody v nápravně výchovných ústavech, Dopisování s příslušníky rodiny, čl. 23, odst. 2.* In: TOLAR, Jan: *Výkon trestu. Příručky příslušníků SNV ČR*, sv. V, s. 143.
- 20 Za objasnění předpisů a cenzurních principů autorka děkuje vedoucímu Kabinetu dokumentace a historie Vězeňské služby ČR Aleši Kýrovi.
- 21 Namísto vychovatelů měli někdy s konkrétními nařízeními nově přichozí seznámit členové vězeňské samosprávy, případně velitelé světnic. Ti na to ovšem zapomínali nebo určitá nařízení pokládali za dostatečně známá, takže „nováčci“ byli zpočátku kázeňsky trestáni, protože nevěděli, že některé věci nejsou povolené. Viz LIBERDA, Vladimír: *Příběh orwellovských let*. Doplněk, Brno 1995, s. 82–83.
- 22 Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS) založili 27. dubna 1978 vybraní signatáři Charty 77. Mapoval případy nezákonně pronásledovaných, zadržovaných a vězněných občanů Československa. Jeho pravidelná informativní sdělení byla publikována na stránkách periodika *Informace o Chartě 77*, zprávy o jednotlivých případech byly také předávány do zahraničí. Výbor mj. zajišťoval konkrétním postiženým a jejich rodinám právní a finanční pomoc. Někteří členové byli pro svou činnost ve VONSu rovněž pronásledováni.

Petra Loučová

Když jsem totiž vzpomínala, co bylo v tom dopise, který jste nedostali, tak jsem přišla na to, že jsem vlastně jako vždy psala jen o Barborce, o básničkách Françoise Villona, o vlaštokách, kterým závidím, jak si volně poletují a posílám je k vám, aby vás pozdravovaly, o slunečnicích, které jsem přes Barborčiny protesty zasadila a které teď už jistě krásně kvetou, o tom, že se mi tu osm hodin denně zdají docela svobodné krásné barevné sny, takže to vyváží ten šedivý beton, a celé to bylo myslím takové usměvavé. A nedošlo to. Tak nevím. Ale jestli jsou zakázaní básníci, králíci, kytky, úsměvy a sny, tak už aspoň chápu, proč sedím v kriminále.²³ Kompletní Řád výkonu trestu odnětí svobody v nápravně výchovných ústavech byl jakožto služební předpis utajován a odsouzení ho nedostali ani na svou žádost k nahlédnutí.

Zadržení byli zprvu drženi ve vazbě ve věznicích, z nichž bylo možné odeslat dopis jednou za čtrnáct dní,²⁴ v mimořádných situacích se svolením příslušných orgánů i častěji.²⁵ Po odsouzení byli na počátku sedmdesátých let političtí vězni umísťováni jak do izolace, tak posléze mezi kriminální vězně do konkrétních nápravně výchovných ústavů. Klasifikace odsouzených v NVÚ se řídila zásadami členění do jednotlivých nápravně výchovných skupin, přičemž podle ŘVT mohl odsouzený v I. NVS odeslat dopis jednou za týden, ve II. jednou za 14 dní a ve III. jednou za tři týdny.²⁶ O odesílaných dopisech byly vedeny záznamy v Evidenční kartě osobní korespondence, samostatně byl veden Záznam o povolování a kontrole korespondence, obojí bylo uloženo v osobním spisu vězně. Počet příchozích dopisů nebyl omezen, takže třeba psychoterapeutka Věra Roubalová psala do vazby svému muži, disidentu a samizdatovému vydavateli Pavlu Roubalovi, denně.²⁷ Jiný případ ovšem představovaly do vězení zasílané pohlednice. Ať už šlo o přátelské pozdravy, ale hlavně o pohlednice vyjadřující solidaritu s „vězni svědomí“, zasílané z Československa (iniciované Chartou 77²⁸ nebo VONS) nebo ze zahraničí (zejména Amnesty International – AI), ty nebyly až na výjimky doručovány vůbec. Podle vnitřního pokynu plk. Oldřicha Mejdra, náčelníka SNV MV, vydaného už v březnu 1968, neměly být například dopisy a pohlednice AI odsouzeným v žádném případě vydávány, nýbrž rovnou zakládány do

23 HYBLEROVÁ, Ivana – RICHTEROVÁ, Zuzana: Životní etapy. Portrét Jarmily Bělikové (s ukázkami dopisů J. Bělikové z vězení). *Informace o Chartě 77*, 1979, roč. 2, č. 16, s. 20.

24 Pouze korespondence s obhájcem a advokátem takto omezena nebyla.

25 Evě Kantůrkové povolil prokurátor korespondenci jednou za týden. *Archiv autorky* (dále jen AA), e-mail Evy Kantůrkové autorce z 25. 2. 2014.

26 V I. NVS se ocitali prvotrestaní za méně závažnou trestnou činnost, ve II. NVS osoby, které v posledních deseti letech spáchaly úmyslný trestný čin, a ve III. NVS ti, kdo spáchali společensky nejtěžší trestné činy včetně tzv. trestných činů proti republice, a zvláště nebezpeční pachatelé a recidivisté. Političtí vězni první NVS měli být vězněni v NVÚ Plzeň-Bory (ženy v NVÚ Opava), druhé NVS v NVÚ Mírov a NVÚ Minkovice (ženy v NVÚ Pardubice) a třetí NVS v NVÚ Valdice (ženy v NVÚ Opava). Srov. BURSÍK, Tomáš: *Političtí vězni a jejich postavení v rámci českého vězeňského systému 1969–1989*, s. 141, 143 a TÝŽ: *Magorova vězení*. In: IWASHITA, Daniela (ed.): *Ahoj můj miláčku. Juliána Jirousová – Ivan Martin Jirous. Vzájemná korespondence z let 1977–1989*, s. 884, 890.

27 BENDO VÁ, Kamila: *Ženy v Chartě 77. Vzpomínky na ty, které vydržely*. In: BLAŽEK, Petr (ed.): *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968–1989*. Dokořán – Ústav českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Praha 2005, s. 63.

28 Pravidelný souhrn podrobných informací o činnosti Charty 77 a VONS, o politicky motivovaných represích proti československým občanům a koncem osmdesátých let též o činnosti dalších iniciativ přinášelo její samizdatové periodikum *Informace o Chartě 77* (1978–1990).

Cenzura korespondence politických vězňů

osobního spisu,²⁹ popřípadě byly odsouzenému přečteny a ihned zničeny (obdobně se zacházelo se zaslánými podpůrnými telegramy).³⁰ *Psalí mi do vězení různí zahraniční přátelé. Dopisy a pohlednice. Ty mi nikdy nedali. Hlavně to byly dopisy od různých lidí na podporu akce Amnesty International, když jsme byli prohlášeni za vězňe svědomí,*³¹ napsala autorce spisovatelka Eva Kantůrková.³² Například zadržená novinářka a spoluzakladatelka VONS Otta Bednářová teprve po roce 1989 z archivu získala osmdesát pohledů, které jí byly do vězení zaslány z různých zemí na její podporu.³³ Zejména ve druhé polovině a na konci osmdesátých let byly příležitostně některé pohlednice politickým vězňům doručeny.³⁴ Nebyla to ovšem zprvu systematická změna, šlo spíše o místní či individuální ústupek ze strany vězeňského personálu, reagujícího na vývoj politické situace. To naznačuje, že „bezchybný průběh“ cenzurních procesů vlastně mohl kdykoli ovlivnit „lidský faktor“. Například v roce 1976 zajistil velitel patra členu hudební skupiny The Plastic People of the Universe Vratislavu Brabencovi, že dostával do vazby všechny dopisy necenzurované, a to včetně zahraničních pohledů od přátel z emigrace.³⁵ Nakonec v roce 1989 už chodily Ivanu M. Jirousovi do vazby a vězení ve Stráži pod Ralskem pohlednic stovky.

Vězeňská nařízení dále určovala, komu vězni mohou své dopisy adresovat. Okruh adresátů, jimž mohl být odeslán dopis z vyšetřovací vazby, nebyl omezen, ve výkonu trestu ale bylo možno korespondenčně komunikovat pouze s rodinnými příslušníky.³⁶ Jak víme, toto nařízení se však dařilo některým odsouzeným obcházet. Povolené dopisy pro švagrovou Květu (tehdejší manželku bratra Ivana) Václav Havel ve

- 29 Srov. TOMEK, Prokop: Amnesty International a Československo. In: PAŽOUT, Jaroslav (ed.): *Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných. Politická perzekuce, opozice a nezávislé aktivity v Československu v letech 1978–1989. Sborník grantového projektu. Libri prohibiti, Praha 2008, č. 2, s. 47–79* a studie téhož v tomto čísle *Securitas Imperii*.
- 30 WOLF, Jirí: *Zpráva o poměrech v NVÚ Minkovice*. Samizdat, po roce 1983, s. 33 – viz http://www.totalita.cz/txt/txt_vez_vez_minkovice_01.pdf (citováno k 4. 10. 2018).
- 31 Četnost zasláných pohlednic, dopisů či korespondenčních lístků, odsouzeným vzrůstala právě tehdy, byli-li konkrétní vězňi organizací Amnesty International vyhlášeni „vězňem svědomí“ nebo „vězňem měsíce“.
- 32 AA, e-mail Evy Kantůrkové autorce z 25. 2. 2014.
- 33 Tamtéž, e-mail Otty Bednářové autorce z 3. 3. 2014.
- 34 Jednu ze zaznamenaných výjimek představovaly pohlednice zasílané z hlavní pošty v Jindřišské ulici po skončení pravidelných běhů třídou Politických vězňů za politické vězně, které od května 1989 organizovala Společnost za veselejší současnost. Motto běhu bylo: *Dnes běžíme my za vás, zítra poběžíte vy za nás! Běžci měli podle instrukcí posílat pohlednice a korespondenční lístky politickým vězňům a nahlásit svou účast na adresu tří zakladatelů společnosti [...] Akce se měla každý den opakovat až do té doby, než budou všichni političtí vězňi propuštěni*. BLAŽEK, Petr: Happeningem proti totalitě. Společnost za veselejší současnost v roce 1989. *Paměť a dějiny*, 2014, roč. 8, č. 3, s. 12. Podle svědectví některé pohlednice vězňům skutečně došly. Srov. KOURA, Petr – FORMÁNKOVÁ, Pavlína: „Olgo, mohl by jít s námi Václav na písek?“ Rozhovor s Bárou Štěpánovou o Společnosti za veselejší současnost. *Dějiny a současnost*, 2008, roč. 30, č. 10, s. 37–40 – viz <http://dejinyasoucasnost.cz/archiv/2008/10/-olgo-mohl-by-jit-vaclav-s-nami-na-pisek/> a Portréty Pražanů. Miroslav Kamil Černý. *Post Bellum*, 25. 9. 2013 – viz <http://www.pametnaroda.cz/story/cerny-miroslav-kamil-1950-2248> (obé citováno k 4. 10. 2018).
- 35 BRABENEC, Vratislav: *Evangelium podle Brabence. Rozhovor Renaty Kalenské*. Torst, Praha 2010, s. 40, 93.
- 36 (1) *Odsouzený si smí dopisovat s příslušníky své rodiny, a v rozsahu stanoveném pro nápravně výchovnou skupinu, do níž je zařazen (blava 4); je-li to v zájmu jeho nápravy, může mu být povolen písemný styk i s jinou osobou (§ 12 odst. 1 zákona)*. Řád výkonu trestu odnětí svobody v nápravně výchovných ústavech, *Dopisování s příslušníky rodiny*, čl. 23, odst. 1. In: TOLAR, Jan: *Výkon trestu. Příručky příslušníků SNV ČR*, sv. V, s. 143.

Petra Loučová

skutečnosti adresoval své tehdejší milence Anně Kohoutové, stejně tak dopisy Ivana M. Jirouse z prvního vězení manželce Věře byly ze stejného důvodu jako u V. Havla reálně určeny psycholožce a disidentce Daně Němcové.³⁷ Obdobně nebylo zpravidla odhaleno, ani když na straně druhé psali dopisy do vězení další formálně nepovolení aktéři.

V normalizačním vězeňství již nebylo přijímání a odesílání dopisů součástí systému kázeňských trestů. Vězni nemohli být potrestáni pozastavením výhod, tj. zákazem odeslat dopis, přetrvával jen nárok na dopis v systému mimořádných kázeňských odměn (politickým vězňům však byl udělován jen zřídkka). V souvislosti s korespondenčním stykem ale čelili jiným formálním nesnázím. Přetrvávala praxe, že obdrželi dopis bez obálky a mohli si ho ponechat týden, pak ho museli vrátit, odsouzený mohl mít u sebe vždy jen poslední dopis.³⁸ Odhalení jakéhokoli neodevzdaného dopisu bylo trestáno kázeňským postihem.³⁹ Současně byly odhalené dopisy, které se podařilo obviněnému či odsouzenému shromáždit, většinou ničeny. *Po návratu na svobodu jsem se těchto věcí domáhal, ale bylo mi řečeno, že tam nic nemají. Vím však, že pokud byl vězeň někam převážen, že co bylo v jeho věcech nalezeno, bylo dáno do kotelny ke spálení*, konstatoval vězněný tajemník Jazzové sekce a hudební publicista Vladimír Kouřil.⁴⁰ Omezení platila i pro držení fotografií od rodiny. Odsouzený mohl mít u sebe pouze dvě fotografie, a to označené vězeňským razítkem; jakékoli fotografie navíc či neoznačené byly zabaveny a zpravidla ihned zničeny.⁴¹

Ve srovnání s vězeňstvím v první polovině padesátých let měl tedy odsouzený na dopis oprávněný nárok, nebyl pouze náčelníkem povolovanou výhodou.⁴² Cenzurní mechanismy však umožňovaly toto právo výrazně omezit. Aleš Macháček, vězněný v letech 1977–1980, připomenul, že *dopisy se stávaly prostředkem k vydírání či šikanování*.⁴³ Již při vyšetřování patřilo (ne)vydání dopisů zadržnému k jedné z metod psychologického nátlaku. Spisovatelce Evě Kantůrkové při jednom z výslechů vyšetřovatel naznačil, že má moc jí dopis od rodiny nepředat. Avšak poté, co ho upozornila na to, že to bude chtít zaznamenat do protokolu, dotýčný svou výhrůžku již neopakoval.⁴⁴

37 Srov. JÜRGENSOVÁ, Zuzana: Ediční poznámka. In: JIROUS, Ivan M.: *Magorovy dopisy*, s. 451 a JÜRGENSOVÁ, Zuzana – STANKOVIČ, Andrej: Komentář. In: Tamtéž, s. 453.

38 Řád výkonu trestu odnětí svobody v nápravně výchovných ústavech, Dopisování s příslušníky rodiny, čl. 24, odst. 3. In: TOLAR, Jan: *Výkon trestu. Příručky příslušníků SNV ČR*, sv. V, s. 144.

39 Uváděné předpisy se týkaly samozřejmě jak vězňů kriminálních, tak politických – vypořádávání se s nimi jim pak bylo z velké části společné. Jedna z drobných zápletek kriminálních vzpomínek z normalizačních Valdíc Jaroslava Kovářika se například odvíjí od nutnosti uschovat a uchránit před hrozcím „filcunkem“ tři dopisy od nemocné manželky jednoho z vězňů, které si ponechal v rozporu s nařízením o držení jediného, posledního dopisu. KOVÁŘÍK, Jaroslav: *Na druhém břehu řeky. Vyprávění „odtamud“ z let 1977–1986*. Pragma, Praha 1991, s. 29–30.

40 AA, e-mail Vladimíra Kouřila autorce ze 7. 2. 2013.

41 WOLF, Jiří: *Zpráva o poměrech v NVÚ Minkovice*, s. 33.

42 Srov. ČÁSLAVOVÁ (LOUČOVÁ), Petra: *Cenzura vězeňské korespondence v Československu v letech 1948–1955*, s. 186–204.

43 MACHÁČEK, Aleš: Čas. In: OLIVA, Otmar: *Bytem v brůze*. Tomáš Ježek – Ottobre 12, Velehrad, 2002, s. 110.

44 AA, e-mail Evy Kantůrkové autorce z 25. 2. 2014.

Cenzura korespondence politických vězňů

Ivanu M. Jirousovi nebyl doručen dopis ženy Juliany, který byl absurdně vyhodnocen jako náboženská propaganda, protože v něm popisovala svou návštěvu kostela s dětmi.⁴⁵ Spisovateli a členu recesního Patafyzického kolegia Eduardu Vackovi zase nedovolili ve druhé polovině osmdesátých let ve výkonu trestu po tři měsíce odeslat jakýkoli dopis rodině, protože mu ho cenzor opakovaně vrátil k přepsání z nejrůznějších malicherných důvodů: že píše malým písmem, řádkování je příliš husté, když píše, že má chřipku nebo rýmu, je to zakázané informování o poměrech v ústavu atd.⁴⁶ Ředitel věznic nadto rodině E. Vacka odeslal lživou zprávu, že odsouzený i přes domluvu odmítá psát dopisy domů.⁴⁷ Rodiny odsouzených zažívaly strach, když očekávaný dopis nepřišel, a proto často zasílaly v této věci vedení věznic a ústavů stížnosti a dotazy. Alena Lisová se dokonce v srpnu roku 1983 obrátila na ministerstvo spravedlnosti, aby poukázala na porušování trestního řádu, a žádala o nápravu ve věci doručování rodinné korespondence, protože po celou dobu osmiměsíční vazby jejího manžela Ladislava Lise byla vzájemná korespondence zadržována, přičemž poslední čtyři měsíce o něm neměla vůbec žádné zprávy.⁴⁸

Osoba cenzora byla v celém procesu klíčová, velmi záleželo na jeho *intelektuálním rozhledu a benevolenci*.⁴⁹ Zajímavý případ sadistického vychovatele popsal Václav Havel. Dozorce, který podle jeho slov vedl v padesátých letech nápravně pracovní tábor, dostal v sedmdesátých a osmdesátých letech znovu možnost šikanovat politické vězně, což činil rád zvláště při cenzuře dopisů, které už tak jako na počátku padesátých let nemohl odsouzeným zakázat, protože na ně měli zákonný nárok. *Naše dopisy mu byly nekončícím důvodem k buzeracím, trestům, urážkám a ponižování; zakazoval nám kdeco, především psát o čemkoliv jiném než o takzvaných „rodinných věcech“, ale zakazoval například i humor*.⁵⁰ V *Dálkovém výsledku* ho Havel přímo nejmenoval, ale z dalších pramenů se dá dovodit, že šlo o pplk. Miloslava Košuliče. Jeho jméno skutečně nacházíme již ve

45 Srov. JIROUS, Ivan M. – IWASHITA, Daniela: Moje „dílo“ je uzavřený. S Ivanem M. Jirousem o plnění estetického úkolu a o tom, co nelze slovy vysvětlit. *Lidové noviny*, příloha *Kníha roku 2006*, 28. 12. 2006, s. I.

46 Tato praxe byla poměrně známá, organizace Amnesty International ji například popisovala ve své brožuře o Československu už v roce 1977: *Since 1973, prisoner have been permitted to write one letter a week to one address, but these were frequently returned to the prisoner by the censor to be rewritten*. Amnesty International Briefing, *Czechoslovakia. March 1977*. Amnesty International Publications, Nottingham 1977, s. 9.

47 Srov. svědectví Eduarda Vacka v dokumentu *Opozice z periferie*, scénář a režie Jiří Fiedor, Česká televize 2009 – viz <https://www.ceskatelevize.cz/porady/10204622775-opozice-z-periferie/209452801380009/?stepSlider=1> (citováno k 4. 10. 2018); VACEK, Eduard: *Občanský průkaz prošim*. Moaré, Praha 1993 a AA, e-mail Eduarda Vacka autorce z 27. 2. 2014. Obdobný případ popsal Jiří Wolf v souvislosti s umístěním na III. oddělení ve věznici Valdice, kde vězni pozbyvali nezákonně všech svých práv. Srov. WOLF, Jiří: „Svědectví o československém vězeňství osmdesátých let“. In: VEBER, Václav – CUHRA, Jaroslav (eds.): *Za svobodu a demokracii I. Odpor proti komunistické moci*. Karolinum, Praha 1999, s. 267.

48 LISOVÁ, Alena: Pane ministře... *Informace o Chartě 77*, 1983, roč. 6, č. 8, s. 4.

49 BURSÍK, Tomáš: *Magorova vězení*, s. 882.

50 HAVEL, Václav: *Dálkový výsledek*, s. 131. Cenzoři skutečně postihovali také humor a odlehčený, nevážný tón v dopisech. *Tentokrát bych opravdu chtěla, aby tatínek dostal moje přání k narozeninám, tak si pro jistotu odpustím všechny projevy veselí a dobré nálady. Mám dojem, že můj smysl pro humor bude přeci jen moc svérázný, protože se na patričních místech nesetkává s pochopením.* (Předchobzí: *Poslední dopis se mi vrátil totiž zpět na celu.*) HYBLEROVÁ, Ivana – RICHTEROVÁ, Zuzana: *Životní etapy. Portrét Jarmily Bělíkové (s ukázkami dopisů J. Bělíkové z vězení)*, s. 20.

Petra Loučová

vzpomínkách bývalých politických vězňů padesátých let. Jeden z nich, Josef Plocek, ho uvádí ještě v hodnosti poručíka a ve funkci zástupce náčelníka příbramského tábora Vojna. Podle Plocekových memoárů se mu přezdívalo „Suchý vítr“ a patřil k těm, kdo rodinám při návštěvách o jejich příbuzných-vězních nejvíce lhali.⁵¹ *Na příslušníka zvaného „Suchý vítr“ si vzpomínám jako na zástupce náčelníka. To byl zlý člověk, myslím, že se jmenoval Košulič, sdělil v říjnu 1968 rehabilitační komisi politický vězeň padesátých let, skaut František Falerski.*⁵² Miloslav Košulič posléze stanul přímo ve vedení tábora Vojna.⁵³ Sám Havel, jak se dozvídáme ze svazku dopisů a dokumentů z let 1968–1989 *Perzekuce Václava Havla*, s ním měl i další negativní zkušenosti. Například v únoru 1980 jej, tehdy coby náčelníka NVÚ Heřmanice, požádal kvůli studiu o vydání nového ekumenického překladu Bible z osobních věcí do výkonu trestu. Dne 22. února ovšem Košulič k jeho žádosti připsal: *Vaši žádosti nevyhovuji z důvodu, že ústavní knihovna má značný počet výtisků a podle odborníků jsou všechny tyto knihy velmi účinné k převýchově. Konečně odborníci tvrdí, že toto množství různých knih dává možnost plného uspokojení jak po stránce odborného, politického růstu, tak i z pohledu zábavné beletrie.*⁵⁴

Záměrně i nezáměrně prodlužovala a komplikovala odesílání i doručování dopisů samotná procedura cenzurování příchozí a odeslané korespondence, která byla značně zdoluhavá. Fakt, že se lidé v dopisech vůbec „nepotkávali“, onu neresiprocitu korespondence, která ztěžovala základní výměnu informací, považoval například Jan Ruml za vůbec to nejhorší – jak pro uvězněné, tak pro ty, co byli „venku“.⁵⁵ Absurditu korespondenční komunikace dvou zadržovaných ve stejné vazební věznici v Ruzyni pak sám vyjádřil v dopise zpoza mříží z 13. 10. 1981: *Vzájemná korespondence s tátou (novinářem a disidentem Jiřím Rumlem – pozn. autorky) je zatím nulová. Přemýšlel jsem o tom a spočítal jsem si, že cesta takového dopisu je velmi složitá. To je tak: já dopis odevzdám referentovi režimu a zdejší správa jej jako každý jiný dopis zasle na příslušný úřad k přečtení (v tomto případě na prokuraturu). Na prokuratuře dopis přečtou, zalepí a jako každý jiný vhodí do schránky. Takže milý dopis přijde normální poštou opět do Ruzyně. Tady ho jako každý jiný poštou došlý dopis postoupí příslušnému úřadu k přečtení (v tomto případě na prokuraturu). Na prokuratuře dopis rozlepi, přečtou a pak doručí zpět do Ruzyně... Jsa si vědom výše popsanych úkonů, vás prosím: pozdravujte tátou co nejsrdečněji...⁵⁶ Takto si v rámci ruzyňské věznice dopisovali i zadržovaný Jiří Němec a Dana Němcová: *Milá Dano, moc díky za další článek té naší kuriózní korespondence, která takovým obloukem spojuje ta nepřilíš vzdálená**

51 PLOCEK, Josef: *Paměti. Spadla klec... A co bylo dál. Vzpomínky jednoho z muklů*. Rukopis 1982, s. 118 – viz praha1.kdu.cz/soubory/P%20A%20M%20E%20T%20I%202.doc?fid=1356111476 (citováno k 4. 10. 2018).

52 NA, f. Správa Sboru nápravné výchovy (dále jen SSNV) – neuspořádáno, MV – komise ustavená podle RMV 19/č. 68 5. oddělení, Záznam o pohovoru sepsaný dne 15. 10. 1968 s Františkem Falerskim.

53 V jakém roce se tak stalo, zatím nelze dohledat, nicméně historik František Bártík o něm ve svých publikacích o táborech zřízených při uranových dolech na základě dobových dokumentů z konce padesátých let píše již jako o veliteli tábora Vojna. Srov. BÁRTÍK, František: *Zemřelé nesvobodné pracovní síly v oblastech produkce uranové rudy 1946–1986*. Hornické muzeum Příbram, Příbram 2011, s. 62.

54 Vězeňské dopisy a dokumenty (1979–1983). In: HRON, Jan (ed.): *Perzekuce Václava Havla. Dopisy a dokumenty z let 1968–1989*, s. 208.

55 *Večer vězeňské korespondence z dob normalizace*.

56 RUML, Jiří – RUML, Jan: *Výňatky z dopisů z vězení*. Samizdat, nestránkováno.

Cenzura korespondence politických vězňů

*místa pobytu. Když si kontroluju, kdy jsem ti psal atd., tak mi ty nepoměry mezi dnešním datem, kdy ti píšu, mezi datem, kdy jsem psal, a mezi datem, kdy to budeš číst, připomínají Máchův „vyhaslé hvězdy svit“, což nakonec automaticky vede mne jako pisatele spíš k tématům trvalé platnosti než k věcem každodenním.*⁵⁷ Již zmíněná Jiřina Šiklová si zase spočítala, že do vazební věznice v Ruzyni jí dopis od dětí z pražské Klimentské ulice putoval nejméně tři týdny, a to jí přišel ještě cenzurovaný a proškrtaný.⁵⁸ Ve skutečnosti měla podle RVT trvat cenzura dopisů a jejich následné odeslání nebo vydání maximálně pět dnů, takže cenzori – tak jako v jiných bodech – tento řád v řadě případů svévolně porušovali. Otta Bednářová vzpomíná, že ve vazbě dostávala dopisy třeba s měsíčním zpožděním, najednou jí pak bylo předáno třeba i pět dopisů.⁵⁹ Jinde uvedla: *V pondělí 4. února mi bylo doručeno celých 7 dopisů najednou. [...] Jeden z těch dopisů šel plných 52 dní! To je rekord, aspoň zatím! Další 49, pak dva po 48, jeden 47 dní, jeden 39 a ten nejčerstvější pouhých 31 dní.*⁶⁰ Ovšem stejně nedočkavě se čekalo na dopisy z vězení. Juliana Jirousová přiznala: *Deptalo mě, že jsem na ty dopisy musela tak dlouho čekat.*⁶¹

Kvůli opožděnému vydávání dopisů komunikace zadržávala, odmlky způsobené zdlouhavostí cenzurních metod nutně vzbuzovaly v odsouzených strach o blízké. K tomu připočteme, že komunikace „přes dráty a mříže“ byla v samé podstatě ztížena odlišnými možnostmi v odesílání a přijímání dopisů na straně odesílatele a adresáta. Onu disproporcii dokládá například knižní vydání korespondence manželů-disidentů Bendových nebo Jirousových: na jeden vězeňský dopis Václava Bendy nebo Ivana M. Jirouse připadá vždy několik dopisů jejich žen Kamily a Juliany. To celé vedlo k permanentnímu „míjení se“, což ironicky glosoval například Jirous: *Korespondence [se] opět dostává do mírně magoří roviny, zkrátka tululum a magor si povídají v navzájem křížujících se rovinách.*⁶²

Pokud byl některý z dopisů zabaven, komunikace byla opět narušena a zpřetrhána, prohlubovalo to její nespojitost. Cenzoři (vychovatelé) měli podle čl. 24 RVT právo dopis odsouzeného neodeslat, pokud by byl jeho obsah v rozporu s cíli jeho nápravy nebo by obsahoval údaje o utajovaných skutečnostech, tedy o podmínkách výkonu vazby nebo trestu odnětí svobody,⁶³ nicméně v témže článku bylo také uvedeno, že o neodeslání dopisu a jeho založení do osobního spisu měl být odsouzený informován, což podle svědectví obvykle nebylo dodržováno, což bylo opět porušení

57 NĚMEC, Jiří: *Dopisy z Ruzyně a nové šance svobody*, s. 46.

58 ŠIKLOVÁ, Jiřina: O knihách v Ruzyni. *Lísty*, 1991, roč. 31, č. 3, s. 33–34.

59 AA, e-mail Otty Bednářové autorce z 3. 3. 2014.

60 „Zpráva příbuzných pro přátele odsouzených – únor 1980“. *Informace o Chartě 77*, 1980, roč. 3, č. 4, s. 14.

61 Svědectví Juliany Jirousové v dokumentu *13. komnata Ivana Martina Jirouse*, scénář a režie Petr Slavík, Česká televize 2007 – viz <https://www.ceskatelevize.cz/porady/1186000189-13-komnata/206562210800044-13-komnata-ivana-martina-jirouse/> (citováno k 4. 10. 2018).

62 JIROUS, Ivan M.: *Magorovy dopisy*, s. 105.

63 Tato vágně formulovaná kritéria zakládala podmínky pro cenzorskou svěvolí, jak na to již v roce 1978 upozornila Charta 77. Srov. Dokument Charty 77 č. 52/1978. Dopis Federálnímu shromáždění, České a Slovenské národní radě, Výzkumnému ústavu penologickému a Sboru nápravné výchovy ČSR o podmínkách vazby a výkonu trestu odnětí svobody s návrhem na přiznání zvláštního statutu pro politické vězně. In: CÍSAŘOVSKÁ, Blanka – PREČAN, Vilém (eds.): *Charta 77. Dokumenty 1977–1989, sv. 1 (1977–1983)*, s. 137.

Petra Loučová

ŘVT. *Bylo to na libovůli cenzora, co pustí, nebo ne*, podotkl I. M. Jirous.⁶⁴ Na otázku, jaká omezení při psaní dopisů z vazby/ústavu se pisatelů nejvíce dotýkala, Jiřina Šiklová jednoznačně odpověděla: *To, že jsem nemohla psát, co jsem chtěla, a nevěděla jsem, zda dopis odešel, nebo ne.*⁶⁵

Ze zadrženého dopisu od rodiny pak byly odsouzenému pouze jednorázově přečteny „bezproblémové“ pasáže. V takové situaci vězeň ztrácel přehled o tom, jak popsal Václav Havel, *co jsem psal a co ne, co jsem psal kdy a jak, zda to bylo odesláno nebo zadrženo – proto je v těch dopisech tolik opakování, opětovného vysvětlování něčeho, co už bylo napsáno, a zároveň mezer ve vývodech a skoků v nich.*⁶⁶ Účastníci vězeňské korespondence si nutně museli vyvinout alespoň částečnou obranu proti takovému přetrhávání komunikace. Na jedné straně začali využívat číslování. Obě strany mohly bezpečně sledovat vývoj komunikace, navazovat a domýšlet si, proč byly konkrétní dopisy zabaveny. Vězeňské dopisy různých autorů proto charakterizují stejná, opakující se uvození – ujišťování, který z dopisů (podle jeho čísla nebo datace) došel, který byl naopak pravděpodobně zabaven, a další praktické instrukce. Na druhé straně si někteří odesílatelé – zejména v prostředí disentu – pořizovali opisy dopisů a ty, které došly z vězení, nejenže uchovávali, ale dávali je k dispozici dalším čtenářům prostřednictvím nejrůznějších samizdatových celků. Samizdatoví čtenáři byli současně upozorňováni na podmíněnost dopisů z vězení cenzurou: *Při četbě nutno mít stále na paměti, že veškeré dopisy V. Bendy podléhají vězeňské cenzuře; odesílány jsou jen tehdy, není-li jejich obsah „v rozporu s cíli nápravy odsouzeného“.*⁶⁷ Některé dopisy kolovaly i v opisech, ukázky byly otiskovány v samizdatových či exilových časopisech, předčítaly se na společných schůzkách.⁶⁸ V *Informacích o Chartě 77* například vycházela aktualizovaná *Zpráva (příbuzných) pro přátele odsouzených* informující mj. o podmínkách korespondence a obsahující pravidelně i citace dopisů z vězení,⁶⁹ což pracovníci ministerstva vnitra nesli s nelibostí.⁷⁰

Pořizování kopií dopisů odesílaných do věznic bylo velice prozřetelné. Kromě toho, že to byl účinný nástroj obrany proti cenzorské svévůli, pomohlo to mj. uchovat vězeňskou korespondenci jako celek. Podle ŘVT si odsouzený mohl požádat, aby byl dopis založen do jeho osobních věcí, ale o tom, zda se tak skutečně stane, rozhodoval

64 Svědectví Ivana M. Jirouse v dokumentu *13. komnata Ivana Martina Jirouse*. Tento prvek zvláde, vnášený do komunikace dvou blízkých lidí a vyvolávající u obou velkou nervozitu, považuje za významný také v případě korespondence manželů Šavrdových Iva Málková. Srov. MÁLKOVÁ, Iva; JAROMÍR ŠAVRDA. *Tvůrce v zástupu i v opozici*. Pulchra, Praha 2017, s. 158.

65 AA, e-mail Jiřiny Šiklové autorce z 1. 3. 2014.

66 HAVEL, Václav: *Dálkový výsledek*, s. 132.

67 BENDO VÁ, Kamila: Místo úvodu. In: BENDA, Václav: *Z dopisů z vězení. II. 1. června – 24. května 1981*. Popelnice (samizdat), Praha 1982, nestránkováno.

68 Společné čtení dopisů z vězení „slaměným vdovám“ probíhalo například ve společenství sdruženém kolem Svěpomocné lidové knihovny Hrobka. Srov. STANKOVIČ, Andrej – KROMIŠ, Miroslav: *Nikolajovy taneční hodiny* – viz <http://lege.cz/kytlice/nikolaj.htm> (citováno k 4. 10. 2018).

69 Srov. *Informace o Chartě 77*, 1980, roč. 3, č. 3, s. 16–19; č. 4, s. 12–15, č. 6, s. 15–18; č. 7, s. 10–12; č. 9, s. 9–12; č. 11, s. 10–13; č. 13, s. 6–11; č. 15, s. 5–8; *Informace o Chartě 77*, 1981, roč. 4, č. 1, s. 13–19; č. 2, s. 8–10; č. 4, s. 6–8; č. 7, s. 3–6.

70 Viz úryvky z dopisů Václava Bendy a Jiřího Dienstbiera v rubrice *Zpráva příbuzných pro přátele odsouzených* – duben 1980. *Informace o Chartě 77*, 1980, roč. 3, č. 7, s. 11.

Cenzura korespondence politických vězňů

vychovatel.⁷¹ Doručené nezávadné dopisy pak měly být dotyčným při propuštění vydány, přesto se tak mnohdy nedělo.⁷² (Některé sice vězeňská správa vydala, ale ztratily se později.⁷³) Tzv. závadné dopisy nebyly na rozdíl od dopisů nezávadných vydány ani po propuštění.⁷⁴ V mnoha případech si bývalí političtí vězni či jejich blízcí teprve po roce 1989 vymohli vydání zadržovaných materiálů ze spisů. Takto se například k Dolores Šavrdové dostaly některé vězeňské dopisy jejího muže Jaromíra až v roce 1991, tři roky po jeho smrti. Na jednom z nich našla dobový přípis jakéhosi kpt. Pokorného: *Šavrd, já Vás odnaučím psát!*⁷⁵

Krajní způsob obejití shora daných pravidel a „všemocného“ cenzora bylo využívání ilegálních dopisů čili motáků („holubů“). Právě to byl nejčastější způsob řešení cenzurované komunikace a vyhledávané východisko z nemožnosti odeslat jakýkoli oficiální dopis v pracovních táborech v padesátých letech. V pevných věznicích bylo předávání a doručování motáků mnohem složitější a obvykle do něj museli být zapojeni dozorcí nebo jiní zaměstnanci.⁷⁶ V osmdesátých letech se to přihodilo ve vyšetřovací vazbě v Ruzyni herci a dramatikovi Pavlu Landovskému: *Já jsem k němu přišel a on, jen tak mezi zubama, procedil: „Pane Landovský, vy si můžete myslet, že jsem fízl, to je mi jedno, ale jestli chcete, napište cokoli, co stihnete během dvaceti minut, a když mi řeknete, kam to mám odnést, tak to tam odnesu, i kdyby to bylo americký velvyslanectví.“ Já jsem se na něj díval deset vteřin a řekl jsem mu: „Jo!“ Sedl jsem si, řekl jsem cigošům na cele: „Tíše“ a jel jsem tužkou dopis. Jel jsem celej ten můj příběh, jak byl. Psal jsem dopis advokátovi, kterej*

- 71 Řád výkonu trestu odnětí svobody v nápravně výchovných ústavech, Dopisování s příslušníky rodiny, čl. 24, odst. 3. In: TOLAR, Jan: *Výkon trestu. Příručky příslušníků SNV ČR*, sv. V, s. 144–145.
- 72 *Z téhle doby se zachovaly dopisy, které nám táta psal. Ty jeho se zachovaly, ale kde jsou naše – mámy, moje, sourozenců –, nevím. Asi mu je nedovolili odnést z vězení.* NĚMEC, David: Abélard a Héloisa. Dopisy Jiřího Němce z vězení. *Respekt*, 2011, roč. 22, č. 51–52, s. 105.
- 73 Dodnes například nebyly dohledány dopisy Olgy Havlové, jež zasílala do vězení Václavu Havlovi, ačkoli mu je vězeňská správa vydala. Srov. PUTNA, Martin C.: Dopisy od Olgy – vlastně od Ivana – vlastně od Zdeňka. Rozkrývání skryté kapitoly českých intelektuálních dějin. In: HAVEL, Ivan M. a kol.: *Dopisy od Olgy*, s. 24. Pro Olgu Havlovou bylo navíc psaní dopisů samo o sobě namáhavé, jak dokládá například Jiřina Šiklová: *Věděla jsem, jak otravovalo Olgu Havlovou psát Vaškovi, taky ty dopisy za ni psali všichni ostatní. Sidonius, tedy Zdeněk Neubauer, bratr Ivan, dokonce i Dominik Duka mu psali jako Olga Havlová. Olga na psaní moc nebyla.* ŠIKLOVÁ, Jiřina: *Bez ohlávky (rozhovory)*. Kalich, Praha 2011, s. 193. Nelze tedy ani předpokládat, že by si Olga Havlová pořizovala kopie svých dopisů.
- 74 *Tzv. závadné dopisy, došle nebo neodeslané, které byly založeny do osobního spisu odsouzeného, se zásadně nevydávaly, a to ani na základě žádosti odsouzeného při propuštění,* potvrdil autorce Aleš Kýr z Kabinetu dokumentace a historie Vězeňské služby ČR. AA, e-mail Aleše Kýra autorce z 5. 3. 2014.
- 75 MÁLKOVÁ, Iva: *Jaromír Šavrdla. Tvůrce v zástupu i v opozici*, s. 158. Lze se domnívat, že tak neucinili všichni, a dopisy jsou tedy do dnes uloženy v jejich vězeňských spisech. Jako stejně důležitá se jevila archivace dopisů z vězení. Rudolf Battěk nabádal mj. v jednom z dopisů svou ženu zdánlivě nevázným pokynem: *Dále mně napadá, pokud jsem se už o tom nezmiňoval, abyste schovávali moji vězeňskou korespondenci. Odhaduji, že za 20 let bude za jeden dopis nabízeno v aukci nejméně 2000 až 3000 dolarů, a tak budu muset ještě něco napsat, aby děti měly na přilepšení – no ne?!* Tento vzkaz měl ale jistě hlubší podtext: vždyť vězeňská korespondence je důkazem, je v ní leccos skryto, co stojí za to uchovat. BATTĚK, Rudolf: *Jako Červeněj Karkulák. Dopisy z vězení*, s. 24.
- 76 Nabídl-li odesláni dopisu ilegální cestou mimo vězeňskou cenzuru (například přes spráteného dozorce) některý ze spoluvězňů, šlo nejednou o léčku nasazeného konfidenta. Dopis nikdy neodešel a ještě byl postoupen vyšším orgánům. Srov. JANDA, Miroslav: *Desatero příkázání. Příběhy bývalých valdických vězňů*. Vlastním nákladem, 2005, s. 12.

Petra Loučová

byl sice dost inteligentní, ale nemohl jsem s ním mluvit, protože tam s ním byl vždycky bachař a prokurátorka.⁷⁷ Dozorce tento dopis skutečně následně doručil zpěvačce Martě Kubišové, bydlící naproti věznici, která ho postoupila advokátovi Pavla Landovského. Standardy chování vězeňského personálu nebyly zdaleka jednotné a rozpínaly se od pólu k pólu: od šikany až po (spíše řídkou) vstřícnost a shovívavost. Doručení motáku v opačném směru, tj. „zvenku“ do věznice, bylo spíše ojedinělé a úspěšnost byla podmíněna náhodou či nepozorností: například tehdejší přítelkyni Jana Rumla se podařilo zaslat mu do vazby v balíčku vzkaz na vnitřní straně obalu od čokolády.⁷⁸

Blížící se příboj spoluodsouzených

V jiné životní situaci, na svobodě, by lidé, kteří byli věznění, své rodině dopisy nepsali nebo jen výjimečně. V těchto „vynucených“ slohových úkolech se tak paradoxně oživilo epistolární umění – *tady se mi stalo psaní dopisů přímo potřebou*, shledal Jiří Němec.⁷⁹ Kromě toho psaní dopisů nabízelo jedinečnou možnost legálního tvůrčího gesta v prostředí, v němž se jinak nemohlo psát a tvořit se vyjádřit. Samotný akt psaní ve vězení byl ovšem komplikovaný a v lecčems vyčerpávající. Odsouzení si v prvé řadě nemohli pořizovat jakékoli písemné osnovy. Václav Havel byl například v *Heřmanicích* [...] *jednou potrestán dokonce čtrnácti dny na tzv. „díře“⁸⁰ právě za to, že u něho byly nalezeny koncepty, byť legálně odeslaných dopisů.*⁸¹ Další omezení se týkala rozsahu. Bylo povoleno odeslat dopis v rozsahu maximálně čtyř stran formátu A5, tj. běžného formátu dopisního papíru, a při jeho psaní museli pisatelé kvůli cenzorům dbát na čitelnost. Psací potřeby a papíry získávali od spoluvězňů, v balíčcích z domova, nejčastěji však nákupem v kantýně za kapesné, které jim bylo přidělováno z výdělků (ve vazební věznici v prodejně věznice za peníze na povinném vkladu).

Ve vazbě byly podmínky příhodnější, protože obvinění nepracovali, mohli si čas na napsání dopisu snáze vyhradit. Ve výkonu trestu připadaly takové chvíle povětšinou na dobu osobního volna, které bylo stanoveno v příloze ústavního řádu, takzvaném časovém rozvrhu dne, tj. hlavně o víkendech, jak popsal například Eduard Vacek: *Pro psaní dopisů byl prakticky vyhrazený pouze víkend. Využíval jsem času, kdy se většina spoluvězňů věnovala vycházkám, což bylo kroužení po betonovém dvorku, nebo hraní improvizovaného fotbalu. V tzv. kulturní místnosti bylo v té době volno.*⁸² Tvůrčí proces ale často narušovala absence soukromí a přítomnost spoluvězňů, znesnadňující soustředění. Od I. M. Jirouse se dozvídáme, že ho při psaní vyrušovala dechovka z puštěného rádia a *bzukot a cvrlikání spoluodsouzených*,⁸³ že mohl začít psát až po setmění, neboť musel počkat, *až králíci v králíkárně přestanou dupat a uloží se k spánku*⁸⁴, či jak byl později ve

77 LANDOVSKÝ, Pavel: *Soukromá vzpoura. Rozhovor s Karlem Hvizďalou*. Mladá fronta, Praha 1990, s. 120.

78 *Večer vězeňské korespondence z dob normalizace*.

79 NĚMEC, Jiří: *Dopisy z Ruzyně a nové šance svobody*, s. 58.

80 „Díra“ – ve vězeňském slangu označení pro uzavřené oddělení určené pro výkon kázeňských trestů.

81 PALEČEK, Lukáš: Václav Havel na Borech. *Historická penologie*, 2012, roč. 10, č. 1, s. 3.

82 AA, e-mail Eduarda Vacka autorce z 27. 2. 2014.

83 JIROUS, Ivan M.: *Magorovy dopisy*, s. 76.

84 Tamtéž, s. 93.

Cenzura korespondence politických vězňů

Valdicích nucen kvůli *blížícímu se příboji spoluodsouzených*⁸⁵ psaní svých listů přerušovat, tvořit je na pokračování. Podobně si posteskl třeba Václav Benda: *Společníci na cele jsou trošku mnohohlavní a mnohozpěvní, což zčásti nachází svůj výraz i v jisté roztěkanosti a neuspořádanosti mého dopisu*.⁸⁶ Nadto ještě někteří političtí vězni (ne)dobrovolně vypomáhali některým svým kriminálním spoluvězňům (mnohdy negramotným).

Dodržování formálních pravidel ovšem bylo vyžadováno i od těch, kteří si dopisovali s vězňenými. Ve složité situaci se nacházely hlavně manželky vězňených,⁸⁷ které kvůli celodennímu vytížení péčí o rodinu psaly dopisy až pozdě večer či v noci.

Nevím, co ti psát

Samotný vznik rukopisu-dopisu ztěžovala řada faktorů. K hlavním prvkům, které komplikovaly tvůrčí proces, patřil fakt, že v této komunikaci neexistovalo listovní tajemství. Nezákonné porušování listovního tajemství bylo ostatně typické pro korespondenci v celém tehdejší Československu. Od počátku ustalování zdejšího komunistického režimu patřila k běžné cenzurní praxi Státní bezpečnosti kontrola listovních zásilek – vnitrostátních a především zahraničních.⁸⁸ Na setrvalost tohoto cenzurního opatření i v normalizačním období poukázala v osmdesátých letech jedním ze svých dokumentů také Charta 77.⁸⁹

Jak již bylo řečeno, příchozí i odchozí dopisy v komunistickém vězeňství procházely cenzurou. Dopis musel jeho autor předat referentovi nebo vhodit do ústavní schránky v nezálepené obálce. Došlé psaní dostával vězeň nebo zadržovaný bez obálky. Přítomnost cenzora byla pokaždé zjevná z jeho razítka nebo jeho parafy v záhlaví listu. Adresát i odesílatel tak byli neustále konfrontováni s ponižující skutečností, že informace ze svého soukromí sdílí s cizím člověkem, „oprávněným“ jich zneužít. I. M. Jirous formu vězeňské korespondence připodobnil k otevřenému listu a opakovaně ve svých dopisech tuto obtížnou realitu reflektoval: *Je to taky trochu tím, že vědomí toho, že to čtou ještě další osoby, mě značně zbavuje schopnosti psát věci tak, jak je cítím, ani to nejde, to jistě chápeš*, psal své ženě.⁹⁰ Jak podotkla Eva Kantůrková, obvinění či odsouzení si dobře uvědomovali, že cenzura dopisů poskytuje dobrý nástroj pro jejich psychologický rozbor.⁹¹ Listovní kontrola byla součástí všezahrnující dozorcí moci nad vězni, jak do-

85 Tamtéž, s. 405.

86 BENDA, Václav – BENDOVÁ, Kamila: *Dopisy přes mříže*, s. 28.

87 *Na okraj poznamenávám, že manželky vězňených nebyly v jednoduché situaci. Nepochybuji o tom, že to ve vězení bylo velmi těžké, ale manželky z dětí nebo samotné to rovněž neměly lehké, protože na stálý tlak a strach byly samy*. BENDOVÁ, Kamila: *Ženy v Chartě 77. Vzpomínky na ty, které vydržely*, s. 318.

88 Srov. KAPLAN, Karel – TOMÁŠEK, Dušan: *O cenzuře v Československu v letech 1945–1956. Sešity ÚSD*, sv. 22. ÚSD AV ČR, Praha 1994, s. 52–53; POVOLNÝ, Daniel: *Operativní technika v rukou StB. Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu*, Praha 2001.

89 Dokument č. 60/87, *Dopis Federálnímu shromáždění, České a Slovenské národní radě a Ministerstvu spojů ČSSR o porušování ústavně zaručeného práva na listovní tajemství a na tajemství dopravovaných zpráv*. In: CÍSAŘOVSKÁ, Blanka – PREČAN, Vilém (eds.): *Charta 77. Dokumenty 1977–1989*, sv. 2 (1984–1989). ÚSD AV ČR, Praha 2007, s. 927–934.

90 JIROUS, Ivan M.: *Magorovy dopisy*, s. 76.

91 AA, e-mail Evy Kantůrkové z 25. 2. 2014.

Petra Loučová

kládají slova historika Tomáše Bursíka: *Prostřednictvím vězeňských donašců, odposlechů na celách a cenzury korespondence se vědělo téměř o každém jejich kroku.*⁹²

Někdy sami pisatelé dokonce prostřednictvím dopisů vedli s cenzorem dialog, tematizovali jeho dohled a nemožnost psát upřímně, jako například zmiňovaná Eva Kantůrková: *Napsala bych ti, Jirko (míněně její muž Jiří Kantůrek – pozn. autorky), dopis ráda jen pro tebe, ale představa, že jej budou číst kolikery oči, mi to nedovolí.*⁹³ Političtí vězni si v tomto období zároveň mohli dovolit i nenápadné provokace, „škádlení moci“, jak to nazývá literární historička Iva Málková, když píše o vězeňských dopisech Jaromíra Šavrdy, který „dráždil“ zmínkami o nákupech v Tuzexu,⁹⁴ důrazem na svoji proslulost chovatele koček přesahující hranice země apod.⁹⁵

Největší překážkou samotného psaní však představovala regulace obsahu dopisů. Bylo zakázáno psát o situaci ve věznici, o ostatních obviněných, o stavu vyšetřování,⁹⁶ psát se mělo v podstatě pouze o rodinných záležitostech, ale ani to nebylo bez rizika.⁹⁷ V prvních dnech a týdnech vězeňského života si všichni kladli jedinou otázku: Co má člověk psát? Na obou stranách panovaly ustavičné obavy, jak za takových podmínek dopis koncipovat. Manželka sociologa a někdejšího politika Rudolfa Battěka, za normalizace opakovaně vězněného, po letech vzpomínala na frustraci, kterou zažívala při psaní do vězení, kdy bylo velmi složité dopis vůbec napsat. V důsledku neustálé sebekontroly, aby text nezcenzurovali a zároveň aby něco neprozradila, měla někdy chuť poslat prázdný papír. Podobné starosti měla třeba Marcela Stárková, manželka vězněného vydavatele undergroundového časopisu *Vokno* Františka Stárka. Podle slov překladatelky a disidentky Petrušky Šustrové nevěděla, co psát, a také se nedovedla smířit s tím, že vše posléze čte nějaký cenzor. P. Šustrová se proto nabídla, že občas jejímu muži odešle dopis místo ní. Tehdy pochopila, že to zdaleka není jednoduché. Do narážek se pokoušela zakomponovat informace o aktuálním dění, ale ne příliš úspěšně – po propuštění Stárek potvrdil, že vůbec nechápal, o čem jde – nejenže pravou autorku dopisů neodhalil, její narážky mu navíc připadaly praštěné.⁹⁸

Snadné to pochopitelně nebylo ani pro vězněné. Václav Havel se v jednom ze svých dopisů vyznával: *Dnes se mi poprvé stalo, že když jsem si vydobyl čas na psaní dopisu, zjistil jsem najednou, že nevím, co Ti psát. Celý život jsem byl zvyklý psát všechno, co chci, a tak, jak chci, a tak si na tu autocenzuru těžko zvykám. Musím se to však naučit.*⁹⁹ Formální i obsa-

92 BURSÍK, Tomáš: *Političtí vězni a jejich postavení v rámci českého vězeňského systému 1969–1989*, s. 142.

93 KANTŮRKOVÁ, Eva: *Dopisy z vězení. Květen 1981 – březen 1982*. Samizdat, s. 35.

94 Název je zkratkou utvořenou ze sousloví tuzemský export. Obchody sloužily k odčerpání valut zahraničních měn od obyvatelstva.

95 MÁLKOVÁ, Iva: *Jaromír Šavrdy. Tvůrce v zástupu i v opozici*, s. 152.

96 Nepsat nic o případu bylo na druhou stranu, jak uvedla Eva Kantůrková, výhodnější i pro obviněné, protože žádnou informaci nezískal ani vyšetřovatel. AA, e-mail Evy Kantůrkové autorce z 25. 2. 2014.

97 Jak již bylo řečeno výše, vymezení hranic povoleného a nepovoleného v obsahu dopisů bylo nejasné a napomáhalo cenzorským kalkulům: *Protože chybí jakákoli zákonná úprava, dochází často k excesům, kdy dopisy jsou zadržovány s poznámkou „píšte jen o rodinných věcech!“* Dopis Federálnímu shromáždění, České a Slovenské národní radě a Ministerstvu spojů ČSSR o porušování ústavně zaručeného práva na listovní tajemství a na tajemství dopravovaných zpráv. In: CÍSAŘOVSKÁ, Blanka – PREČAN, Vilém (eds.): *Charta 77. Dokumenty 1977–1989, sv. 2 (1984–1989)*, Dokument č. 60/87, s. 932.

98 ŠUSTROVÁ, Petruška: *Mášiny knedlíky*. BOX, 2003, č. 1, s. 160.

Cenzura korespondence politických vězňů

hová autocenzura byla při psaní vězeňských dopisů nezbytností, a to nejen s ohledem na oficiální cenzuru, ale i na blízké, které by některé vězeňské realie či zprávy o skutečném stavu vězněného mohly vyděsit. Lapidárně to vyjádřil Aleš Macháček: *Po půl roce nevím, co bych psal, co je důležité pro mne, není důležité pro ty venku. Cenzuruji se sám, psát o svých pocitech nemá smysl.*¹⁰⁰ Na tom se řada vězeňských pisatelů shoduje. *A pak tam byla moje vlastní cenzura, protože jsem neměl chuť příliš se před nimi odhalovat [...]. Navíc, aby nevěděli, co cítím, co si myslím, protože jsem neměl chuť jim to sdělovat. Takže když se to tak vezme, tak nezbyvalo skoro nic, o čem jsem mohl psát,* svěřil se s odstupem básník Ivan M. Jirous.¹⁰¹ Podle náročnosti jejich psaní pak Ivan M. Jirous opatroval své dopisy různými přídomky: tase mnice, nastavovaná kaše, dopis chudinka, chudčátko a podobně.

Autocenzuru volili pisatelé, aby zbytečně před cenzory neodhalovali své nitro, ale též aby se sami příliš nevyčlilili ze své křehké citové rovnováhy. Bylo nesmírně důležité nenechat se rozptýlit vnějším světem, uchovat si svou vnitřní stabilitu, protože přílišná citovost vedla k zoufalství a beznaději, které mohly být ve vězení nebezpečné. Jiřina Šiklová z ruzyňské vazby své rodině píše, že se raději nebude *pouštět do citů*, protože by se *rozhasila* a zase musela dávat dohromady, a proto raději jen konstatuje fakta.¹⁰² Bylo to neustálé hledání vhodných slov, jejich „zaobalování“, aby dopis nezadržela cenzura a aby se *estébáci nedozvěděli o mém duševním rozpoložení*, nesmělo tam být nic z prožívaných vnitřních zápasů, *poněvadž by to použili proti mně*, charakterizuje ony těžkosti ve svých poznámkách z vazby letniční duchovní Rudolf Bubik.¹⁰³

Zvláště kriminální vězni reagovali na výše uvedená omezení buď tak, že nepsali vůbec,¹⁰⁴ nebo psali schematicky, *podle povolené šablony*.¹⁰⁵ Odsouzení političtí vězni se obvykle snažili pravidelný korespondenční styk z nejrůznějších důvodů udržet. Dopisy přece jen zprostředkovávaly vztahy mezi blízkými, vždy převážilo pomyšlení na to, že „ten druhý“ na dopis čeká: *Byl to srchovaný umělecký výkon zaplnit ten papír písmenkama, aby tam vůbec něco bylo, protože jsem věděl, že na to Juliana čeká, stejně jako já jsem čekal na dopisy od ní,*¹⁰⁶ uvedl I. M. Jirous. V prvních vězeňských dopisech se pak Daně Němcové svěřuje, že nebýt ve vězení, nikdy by jí toho tolik nenapsal, a přitom *jsou to dopisy na nic*.¹⁰⁷ Neplatí to samozřejmě doslova, ale na „psaní o ničem“ se obě strany účastníci se této specifické komunikační situace musely adaptovat, konkrétním naří-

99 HAVEL, Václav: *Dopisy Olze*. Atlantis, Brno 1990, s. 70.

100 MACHÁČEK Aleš – KIRWAN, Jane: *Druhý exil*. Novela bohemica, Praha 2011, s. 70.

101 JIROUS, Ivan M. – IWASHITA, Daniela: *Moje „dílo“ je uzavřeno*. S Ivanem M. Jirousem o plnění estetického úkolu a o tom, co nelze slovy vysvětlit, s. I.

102 ŠIKLOVÁ, Jiřina: *Omlouvám se za svou nepřítomnost*. Dopisy z Ruzyně 1981–1982, s. 25.

103 BUBIK, Rudolf: *Deník z vězení aneb Šedesát dnů pro Krista*. Křesťanský život, Albrechtice 2016, s. 25, 64.

104 *Mnozí vězni si však nedopisují, protože téma je omezené vyhradně na rodinné záležitosti*. PERNICKÝ, Antonín: Nápravně výchovný ústav ministerstva spravedlnosti Valdice. In: GRUNTORÁD, Jiří – UHL, Petr (eds.): *O československém vězeňství*. Sborník Charty 77. Orbis, Praha 1990, s. 110.

105 *Text dopisů tedy připomíná předtiskový vzor, známý z koncentračních táborů. Mnozí vězni řeší otázku napsáním několika dopisů zároveň – podle povolené šablony – které pak odesílají postupně*. WOLF, Jiří: *Zpráva o poměrech v NVÚ Minkovice*, s. 32–33.

106 Svědectví Ivana M. Jirouse v dokumentu 13. *komnata Ivana Martina Jirouse*.

107 JIROUS, Ivan M.: *Magorovy dopisy*, s. 29.

Petra Loučová

zením cenzorů podřídít, nechtěly-li vzájemnou komunikaci narušit. I částečně cenzurovaný dopis měl pro psychiku vězněného stále ohromný význam.¹⁰⁸ Čtení a psaní dopisů vytrhávalo z vězeňského bezčasí.¹⁰⁹ Proto z vězení přicházely rodinám díky za *potěšitelně dlouhý dopejský*¹¹⁰ a prosby, ať píše *hodně a často*.¹¹¹

Na tomto místě je třeba poznamenat, že svou roli hrála i délka pobytu za mřížemi, do dopisů se otiskovaly vězeňské zkušenosti odsouzených. V případě dlouholetých nebo opakovaných trestů se mohlo jistě i u politických vězňů dostavit vyčerpání, plynoucí z nedostatečnosti této komunikace.

V jinotajích se rozednívá

Zároveň se za daných podmínek mnozí snažili vyjádřit se co nejsvobodněji a alespoň částečně tak vzdorovat cenzuře. Formou této sebeobranu se stalo důmyslné užívání náznaků, odkazů, šifer, jinotajů. Václav Havel přiznal: *Mimo vše jiné, čím pro nás psaní bylo, to byl vlastně i sport. Podáří se nám náčelníka obelstít, nebo nepodaří? Podáří se nám něco smysluplného v dopise říct, nebo ne? Stala se z toho vášně.*¹¹² Snaha přelstít a zmást cenzuru, zahalit sdělení do narážek a symbolů, patří přitom k jednomu ze základních způsobů ochrany proti cenzuře.¹¹³ Šifrování v dopisech je do dnešních dnů určujícím principem korespondence napříč vězeňskými subkulturami.¹¹⁴

Filozof Jiří Němec svůj první dopis z ruzyňské vazby ostentativně uvedl slovy: *Nemám prý v dopise používat žádných jinotajů... To mi nepřichází zatěžko, víš, že i v poezii dávám přednost řeči bez metafor. Jak říká básník Richard Weiner: „V jinotajích se rozednívá, nyní je píseň tím, co zpívá; zaždání tu splněním, a svět nic víc než znamením...“ (Musím podotknout, že Richard Weiner zemřel v roce 1937, takže to není žádná narážka.)*¹¹⁵ Hned v úvodu vlastně použil jeden z prostředků tzv. ezopského jazyka, tj. jakési clony, která umožňuje interakci mezi autorem a čtenářem a zároveň ukrývá nepřípustné obsa-

108 *Major mívá na kalendáři přišpendleny dopisy. Od mé maminky a mých dětí. Pokaždé jsem tam mrkla a těšila se, že mi je po skončení výsledku předá. Někdy byly tak proškrtané a cenzurou – tedy majorem Špačkem – začerněné, že nebylo možné dovědět se ze čtyř stránek, o čem to vlastně z domova píše. Ale bylo to známé písmo mých nejmilejších a to jsem si s posvátnou úctou pak odnášela na celu a bládila bo očima snad do nekonečna.* BEDNÁŘOVÁ, Otta: Všecko je nakonec vždycky stejně jinak... In: BEDNÁŘOVÁ, Otta: *Jak jsme hledali obrazy. Prózy a jiné texty z let 1968–1988.* Triáda, Praha 2017, s. 100.

109 Podobné, alespoň krátkodobé vytržení zaručovalo čtení přidělených knih z vězeňských knihoven, které je jako jeden z příznaků vězeňského života v dopisech pravidelně komentováno.

110 JIROUS, Ivan M.: *Magorovy dopisy*, s. 201.

111 BENDA, Václav – BENDOVI, Kamila: *Dopisy přes mříže*, s. 71.

112 HAVEL, Václav: *Dálkový výslech*, s. 131.

113 Srov. KLAUBEROVÁ, Olga: Cenzura a komunikace. *Čtenář*, 1995, roč. 47, č. 3, s. 112.

114 Bohemistce Lucii Radkové, která prováděla v roce 2010 dotazníkové šetření v současných českých věznicích, tj. mezi kriminálními vězni, poskytly anonymní odpovědi odsouzených autentické doklady o možnostech šifrování v penitenciárním prostředí: *Legálně posílaný dopis z věznic bývá zašifrován. Šifruje se tak, že napíšete: Dones mi desky s Kurtem Cobainem (kobejnem) – a na návstěvu vám přinesou KODEIN. Šifruje se i tak, že na začátku každého řádku jsou písmena, která dohromady dávají věty. Nelegálně posílaný dopis z věznic nebývá zašifrován.* RADKOVÁ, Lucie: *Jak se mluví za zdmi českých věznic.* Ostravská univerzita, Ostrava 2012, s. 163.

115 NĚMEC, Jiří: *Dopisy z Ruzyně a nové šance svobody*, s. 15.

Cenzura korespondence politických vězňů

hy před cenzorem.¹¹⁶ Jak dokládal psycholog a filozof Martin Hybler na konferenci o Ivanu M. Jirousovi pořádané časopisem *Revolver Revue* v listopadu 2013 v Praze na příkladu Jirousovy vězeňské korespondence: utvářením systému narážek a skrytých významů v podtextu zhušňují vězeňské dopisy v podstatě vše, co je pro totalitní komunikaci typické.¹¹⁷

Při šifrování však bylo problematické, pokud se jedna ze stran pokoušela zavést zcela nový systém odkazů, který druhá strana neznala, respektive „kód“, který by byl srozumitelný adresátovi, nikoli cenzorovi. V některých případech se tato snaha míjela účinkem. Poměrně známý je případ Ivana M. Havla a jeho šifry čínských jídel z dopisu vězněnému bratrovi Václavu Havlovi: *Celé téma „čínských jídel“ je pokus navrhnout šifru pro činnosti kolem samizdatové Edice Expedice (EE). V[áclav] H[avel] ví, že čínská jídla nepřipravuji, a žádné recepty mi neslibil – slíbil mi však těsně předtím nějaké texty k vydání v EE. Dle vlastního svědectví (25. 6. 2010) VH tuto šifru neprohlédl, aspoň na to ve svých dalších dopisech nereaguje, a já jsem v této šifře nepokračoval.*¹¹⁸ I. M. Jirous zase své ženě Julianě napsal, aby opravila psací stroj, čímž měl na mysli, aby ho uschovala, nicméně ona ho nechala skutečně opravit.¹¹⁹ Takovým nedorozuměním jednoduše nebylo možné se vyhnout.

Cenzoři si přitom museli dobře uvědomovat, že *soukromá korespondence mezi členy rodiny nebo důvěrnými přáteli není snad nikdy plně srozumitelná čtenáři, který nepatří do takového úzkého kruhu*, což je důležitý aspekt, který v úvodu k samizdatovému vydání dopisů teologa a filozofa Dietricha Bonhoeffera z nacistického vězení podtrhl český evangelický duchovní J. B. Souček.¹²⁰ Nemohli dostatečně znát všechny reálie ze života politických vězňů. To, že mnohé v dopisech může působit jako šifra, ale nikoli založená na domluvě, nýbrž *na hluboké spřízněnosti a sdíleném jazyce obou pisatelů, který má zázemí ve společných přátelských kruzích, jejich kultuře a kódu*, považuje za příznačné také editorka jirousovské korespondence Daniela Iwashita.¹²¹ I. M. Jirous to přímo označil jako *kód lásky, kde jsou narážky na věci, který nemohl prožít nikdo než například já s Juliánou.*¹²²

Někdy se proto cenzoři pokoušeli vykládat domnělé osobní šifry násilně, za každou cenu. Jak píše Jiřina Šíková: *Moje matka mi zase stále psala, že se jí ztratil člunek u šicího stroje, u staré singerovky z poloviny devatenáctého století, kterou stále ještě mám. A že náhradní nemůže najít. Ten člunek se stal tak pověstný, že si i fízlové domýšleli, co ten člunek*

116 K ezopskému jazyku viz LOSEV, Lev: Ezopský jazyk jako literární systém (přel. Stefan Segi). In: PAVLÍČEK, Tomáš – PÍŠA, Petr – WÖGERBAUER, Michael (eds.): *Nebezpečná literatura? Antologie z myšlení o literární cenzuře*. Host, Brno 2012, s. 251–284.

117 HYBLER, Martin: Sezení nad Magorovým sezením. O Magorových dopisech z vězení. In: ONUFEROVÁ, Edita – POKORNÁ, Terezie (eds.): *Magorova konference (k dílu I. M. Jirouse)*. Revolver Revue, Praha, 2014, s. 32.

118 HAVEL, Ivan M. a kol.: *Dopisy od Olgy*, s. 30.

119 IWASHITA, Daniela: „Bylo to, jak to mělo být“. *Lidové noviny*, příloha *Knihy roku 2006*, 28. 12. 2006, s. IV.

120 SOUČEK, J. B.: Předmluva. In: BONHOEFFER, Dietrich: *Dopisy z vězení*. Edice Expedice (samizdat), Praha 1979.

121 IWASHITA, Daniela: Ediční poznámka. In: TÁŽ (ed.): *Ahoj můj miláčku. Juliana Jirousová – Ivan Martin Jirous. Vzájemná korespondence z let 1977–1989*, s. 900.

122 *Libri prohibiti*, f. Ivan Martin Jirous – neuspořádáno, JIROUS, Ivan M.: *Z mrtvých domů*, [s. 3].

znamená, co je to za šifru.¹²³ Jan Ruml v průběhu *Večera vězeňské korespondence z dob normalizace* v listopadu 2015 vzpomínal, že v jednom z dopisů matce popisoval okolí a prostředí jednoho místa na Kapličku. Po letech se od místních obyvatel dozvěděl, že popis byl zřejmě natolik sugestivní a do té míry připomínal tajný návod, že se na základě něj vydali příslušníci Státní bezpečnosti místo prohledávat.¹²⁴

Za šifry ale cenzori považovali i nejrůznější cizí slova, data, číslice¹²⁵ a zřejmě i básně. Problematicčnost jejich odesílání v dopisech z vězení dosvědčuje zážitek Ivana M. Jirouse, který chtěl v Valdic posílat veršované pohádky dcerám. Po dohadech s cenzorem mu bylo povoleno psát po čtyřech verších,¹²⁶ později se mu ale podařilo v dopisech „propašovat“ několik takových pohádek pomocí jednoduché lsti: *Když jsem holkám třeba napsal pohádku o kuchyňských strašidlech, musel jsem ji porcovat na jednotlivé části, protože jako celek neprošla poštou – cenzori zřejmě v těch strašidlech viděli komunisty. Taký je iritovalo, když verše byly pod sebou na řádkách, vraceli mi to. Tak jsem verše zkusmo namastil na jeden řádek, odděloval to svíslýma čárkama – a ono to prošlo.*¹²⁷ To, že nevedil žánr pohádky, ale skutečně básnická forma, veršová podoba, dokazuje případ vězněného Eduarda Vacka, který naopak psaním pohádek v próze na pokračování a jejich zasíláním rodině reagoval na nemožnost poslat běžný dopis. V dopisech zasílali bez větších obtíží pohádky svým dětem také Jiří Stránský, Václav Benda a další.¹²⁸ Pohádka přitom nejednou ve vězeňské korespondenci vystupuje jako tzv. ezopský, tj. zástupný žánr (ve skutečnosti hlavně podobenství).

123 ŠIKLOVÁ, Jiřina: *Bez ohlávky (rozhovory)*, s. 237.

124 *Večer vězeňské korespondence z dob normalizace*.

125 Historik Jaroslav Mezník si chtěl v dopise rodině vyzkoušet experimentální matematické výpočty, jimiž se zabývala jeho dcera. Cenzor ale dopis odmítl odeslat s argumentem, že uvedená čísla mohou být šifry. MEZNÍK, Jaroslav: *Můj život za vlády komunistů (1948–1989)*, s. 192.

126 Viz JIROUS, Ivan M. – IWASHITA, Daniela: *Moje „dílo“ je uzavřený. S Ivanem M. Jirousem o plnění estetického úkolu a o tom, co nelze slovy vysvětlit*, s. I.

127 JIROUS, Ivan M. – KADLECOVÁ, Kateřina: *Když nejde o krk, není underground. Reflex*, 2009, roč. 20, č. 10, s. 26.

128 V rámci dopisů z vězení bylo zařazení pohádkové tvorby poměrně častým jevem – pohádky byly jakýmsi dárkem pro vzdálené blízké a pro jejich autory i tolerovanou tvůrčí aktivitou. Sbírká pohádek z dopisů I. M. Jirouse vyšla s názvem *Magor dětem* (Edice Popelnice /samizdat/, Praha 1986, 1. vyd.; Inverze – Globus International, Praha 1991; Torst, Praha 2009), v souboru *Magorova summa* (Torst, Praha 1998, 2007, 2015), jednotlivě *Velikonoční pohádka o kohoutech, bouřce a duze* (Meander, Praha 2011). Ruzyňské pohádky Václava Bendy vyšly v samizdatových souborech *Z dopisů z vězení I, III* (Edice Popelnice /samizdat/, Praha 1980, 1983), dále jako *5 pohádek pro 5 dětí* (REGO, Praha 1995). Pohádky dečí z plzeňských Borů zasílal na počátku sedmdesátých let Jiří Stránský (*Povídáčky pro Klárku*. Sedistra, Praha 1996; Meander, Praha 2004, 2015). V samizdatu vyšly v letech 1986 a 1987 také pohádky Eduarda Vacka *Cesta*, později též jako *Cesta/The Fairy Journey* (Clinamen, Praha 2003). Některé vězeňské pohádky byly zařazeny do samizdatového sborníku *Čert má kopyto* (1987). Eva Kantůrková v dopisech po částech odesílala autorské pohádky o psovi Blekovi, které její muž v samizdatu vydal s názvem *Povídky pro Bleka* (1981). V duchovní sebeobraně vymýšlel pohádky ve vězení také Jiří Wolf, které mu pod pseudonymem Král Buchtelik V. vyšly jako *Pohádky a vyprávěnky z jižních Čech pro děti a dospěláky* (Doplňek, Brno 2000), dvě krátké pohádky zaslal ve svém dopise i Jiří Němec (*Dopisy z Ruzyně a nové šance svobody*. Pulchra, Praha 2011). Pohádky z vězení se objevily též v díle básníka a hudebníka Pavla Zajíčka.

Cenzura korespondence politických vězňů

Pisatelé ale volili i další strategie. Kanadský překladatel, spisovatel a hudebník Paul Wilson poznamenává, že když překládal *Dopisy Olze* do angličtiny, Václav Havel mu napsal, že psal heideggerovským jazykem proto, aby zmátl cenzory.¹²⁹ Srozumitelný dopis prý neměl šanci projít, zatímco ten nekomplikovaněji a nejzašmodrchaněji napsaný ano. Ze psaní ve složitých souvětích a obratech se mu nakonec stal do jisté míry návyk.¹³⁰ Literární vyjádření, stylizace, či chceme-li jazyk vzdělance, v tomto kontextu nabývá funkce již zmíněného krycího ezopského jazyka. Cenzoři uvyklí na určitý typ jazykového projevu neuměli tento kód přečíst/rozšifrovat, narušil zásadním způsobem jejich dosavadní způsob čtení. Jednoduše si s takovými postupy nevěděli rady, jak dokládá například následující citace v případě jiného politického vězně: *Odsouzený [Václav] Benda neustále v každém dopise používá nesrozumitelných vět, uvádí věty nedokončené nebo dává manželce návody, jak postupovat v jeho prospěch. Byl upozorněn, že mu nebudou odeslány dopisy, které jsou nesrozumitelné a které vůbec nemají spojitost a návaznost na jeho rodinu. Ani jeho manželka nedbá pokynů a z toho důvodu dopisy, které byly závadné, nebyly odsouzenému Bendovi vydány. Odsouzený Benda i jeho manželka tímto jednáním doslova ignorují Řád o výkonu trestu, čímž dochází k těmto nesrovnalostem. Žádám, aby dozorový prokurátor přesvědčivě pomohl usměrnit názory a jednání odsouzeného Benda, a tím pomohl jeho převýchově.*¹³¹ Neschopnost tuto propast překonat mohla někdy přese všechno vést k rezignaci cenzorů, k tomu, že nakonec si na to nějak zvykli, jak soudil Václav Havel.¹³²

Na jednu stranu sice platilo, že političtí vězni, resp. odsouzení pro trestné činy proti republice a odsouzení vyžadující zvláštní dohled měli být podle interního rozkazu náčelníka Správy SNV z roku 1973 svěřováni do výchovné péče *zpravidla politicky a odborně zvláště vyspělým vychovatelům a referentům režimu* a náčelníci měli provádět u politických vězňů pečlivou cenzuru korespondence.¹³³ To vyplynulo i z mé malé písemné ankety mezi bývalými politickými vězni daného období: *Myslím, že naše dopisy četli velepozorně*¹³⁴; *Cenzoři byli v mém případě pečliví*¹³⁵; *U mne, jako spisovatele, [...] bylo blídáno naprosto vše [...]. Cenzoři hledali v dopisech i to, co tam nebylo napsáno*¹³⁶. Ale na straně druhé nebyli cenzoři pokaždé dost trpěliví a jejich vzdělání pro zastávanou úlohu ne vždy dostačovalo. V sedmdesátých a osmdesátých letech sice postupně narůstal počet příslušníků se středoškolským a vysokoškolským vzděláním, nicméně největší část ve Sboru nápravné výchovy nadále tvořili muži a ženy se základním vzděláním.¹³⁷ Někdy jako

129 WILSON, Paul: *Bohemian rhapsodies. Český underground, dissent, literatura a politika očima kanadského překladatele*. Torst, Praha 2011, s. 452.

130 HAVEL, Václav: *Dálkový výslech*, s. 132.

131 Cit. dle SCHRÖTTER, Jaroslav: Předmluva. In: BENDA, Václav – BENDOVÁ, Kamila: *Dopisy přes mříže*, s. 6.

132 HAVEL, Václav – SPIRA, Antoine: Rozhovor s Václavem Havlem. *Listy. Příloha listů*, 1983, roč. 13, č. 2, s. IV, též in HRON, Jan (ed.): *Perzekuce Václava Havla*, s. 256.

133 BURSÍK, Tomáš: *Političtí vězni a jejich postavení v rámci vězeňského systému 1969–1989*, s. 142.

134 AA, e-mail Evy Kantůrkové autorce z 25. 2. 2014.

135 Tamtéž, e-mail Otty Bednářové autorce z 3. 3. 2014.

136 Tamtéž, e-mail Eduarda Vacka autorce z 27. 2. 2014.

137 JOHN, Roman: *Vězeňská stráž v poválečném Československu. Paměť a dějiny*, 2013, roč. 7, č. 1, s. 79 a též studie Kláry Pinerové v tomto čísle *Securitas Imperii*.

Petra Loučová

by platilo, že čím více si svou nedostatečnost nad dopisy vzdělanějších odsouzených uvědomovali, o to neúprosnější byly následky. Vězněnému Jiřímu Sedlákovi, někdejšímu vyučujícímu na brněnské Vojenské akademii, vrátil borský vychovatel nejprve dva dopisy ženě s poučením, aby nedělal do dopisů „opisy knih“. Napříště mu bylo vráceno dalších pět dopisů kvůli používání jinotajů, ačkoli žádné vědomě nepoužil. *Raději ty dopisy pište jednodušejc! Jak ženě roste na zahrádce kapusta, jaké je počasí a tak*, usvědčil vychovatel sám sebe prostým argumentem.¹³⁸

Závěrem

Restrikce a regulace korespondence politických vězňů rozvíjejí a naplňují takřka všechny aspekty obecného komunikačního modelu cenzury.¹³⁹ Cenzurní a regulační mechanismy ve vězeňském prostoru neustále útočily na její autory i rukopisy samé, a to v tvůrčím i „publikačním“ procesu. Navzdory opakovaným násilným zásahům do tohoto komunikačního modelu však zůstalo psaní vězeňských dopisů klíčovým tvořivým a mnohdy i sebezáchovným duševním projevem vězňů. V souvislosti s novými teoretickými přístupy k cenzuře si proto klademe otázku, *do jaké míry můžeme považovat cenzuru za výzvu pro psaní, která na ně má produktivní efekt*.¹⁴⁰ Právě v aktivním překonávání bariér vězeňské cenzury a důsledném promýšlení obsahové i formální stránky dopisů lze nakonec spatřovat její jistou produktivní roli. Na příkladu vězeňské korespondence se jasně ukazuje, že hranice mezi listem-svědectvím a listem literárním je skutečně tenká. Eva Kantůrková konstatuje, že *literární dopis se píše jinak než dopisy lidem, které mám ráda a jsou mi oporou*,¹⁴¹ přesto se vězeňské dopisy vědomou i nevědomou stylizovaností, využíváním ezopského jazyka a jeho rozličných prostředků blíží právě literárním listům.

Současně můžeme chápat vězeňskou korespondenci do jisté míry také jako formu dokumentu. Stejně jako v případě memoárové literatury či egodokumentů obecně je ale třeba přistupovat ke korespondenci jako k historickému prameni s obezřetností, neboť jde o materiály subjektivní, u nichž je třeba počítat mj. s jistou mírou autostylizace.¹⁴² V sedmdesátých a osmdesátých letech vědomě či nevědomě plynula z možného očekávání, že dopisy nemusí být pouhým aktem soukromého dorozumívání, ale že budou čteny v širším okruhu přátel, či dokonce vydány.¹⁴³ Vězeňský dopis je

138 SEDLÁK, Jiří: *Mříže a smích*. Nadace Universitas – Akademické nakladatelství CERM, Brno 2011, s. 97, 99.

139 Odkazují k modelu cenzury Olgy Klauberové, koncipovaného z perspektivy literární komunikace, který v návaznosti na práci švédského literárního vědce Larse Furulanda představila v časopise *Čtenář* v roce 1995. KLAUBEROVÁ, Olga: Cenzura a komunikace. *Čtenář*, roč. 47, č. 1–5.

140 WÖGERBAUER, Michal: Úvodem. In: PAVLÍČEK, Tomáš – PÍŠA, Petr – WÖGERBAUER, Michael (eds.): *Nebezpečná literatura? Antologie z myšlení o literární cenzuře*, s. 15.

141 NYKLOVÁ, Milena: *Pravda a báseň Evy Kantůrkové*. Baronet, Praha 2006, s. 137.

142 Srov. POKORNÁ, Magdalena: *Korespondence – meze a možnosti využití historického pramene*, s. 287.

143 Například Václav Havel si byl vědom toho, že jeho dopisy se budou šířit a publikovat, a začal je už ve vězení koncipovat jako celistvé literární dílo, ohledně jehož prezentace a redigování udílel po čase dokonce ve vězeňských dopisech příslušné pokyny. Srov. PUTNA, Martin C.: *Václav Havel. Duchovní portrét v rámu české kultury 20. století*. Knihovna Václava Havla, Praha, 2011, s. 180–193.

Cenzura korespondence politických vězňů

zároveň sám o sobě specifickým žánrem, jehož vznik podmiňují závazná pravidla, v jejichž rámci je pisatel nucen hledat prostor pro své vyjádření, při kterém se nevyhne autocenzuře. Ta však nemusela nutně plynout jen z vnějších omezení, ale například i z vnitřní obavy, aby adresáta, tj. rodinné příslušníky, sdělení nezneklidnilo, nevyvolalo v nich strach, proto pisatel častěji volil útěšný tón. V každém případě je zvláště u vězeňské korespondence důležité seznámit se s okolnostmi psaní dopisů i doručování, aby nedocházelo v důsledku jejich neznalosti k dezinterpretacím. *Právě z dopisů však nelze vyčíst nic o vězňově každodennosti*, připomíná tento paradox historik Tomáš Bursík.¹⁴⁴ Ona nemožnost vyslovit se například k faktickému dění za mřížemi, které mohlo být velmi neutěšené až drsné, snadno může vést ke zkreslení či nepochopení vězeňské zkušenosti toho či onoho politického vězně. Jinak nelze než souhlasit s historičkou Magdalenou Pokornou v tom, že korespondence *nabízí mnohdy závažná a ojedinělá svědectví v jiných pramenech v podstatě nedostupná anebo s nimi srovnatelná*.¹⁴⁵

Zatímco pro rodiny vězněných znamenají dopisy jakési velmi intimní a emotivní rodinné kroniky,¹⁴⁶ pro širší čtenářské publikum získávají tyto texty s odstupem let přidanou hodnotu. Jak bylo řečeno v úvodu této práce, v současnosti jsou pro vydávání vězeňské korespondence příznivé podmínky a těší se dobrému ohlasu. Čtenářské přijetí podporuje zájem o autentickou literaturu, zejména o tu, jež dokumentuje represivní charakter komunistického režimu. Nynější edice mají ale jinou funkci než v samizdatovém oběhu. Čtení vězeňské korespondence se proměnilo, pro širokou čtenářskou obec představuje svědectví o prožitcích ve vězeňském prostoru, o intenzivních rodinných a partnerských vztazích „přes mříže“. Aktuální souborná vydání vězeňských dopisů, v nichž se navíc začíná objevovat i onen druhý, mimovězeňský hlas, vytvářejí předpoklad pro jejich čtení jako celistvých příběhů-dialogů, takřka jako románů v dopisech se svěbytnou literární kvalitou, stále oslovujících svou naléhavostí, obecnými úvahami a meditacemi, nastolováním niterných otázek víry či identity, zamýšlením se nad filozofickými či etickými tématy nebo směřováním k nadčasovým hodnotám. Na mnohé vězeňské dopisy, které až na výjimky nebyly primárně koncipovány jako literární (či filozofické), lze proto s odstupem času nahlížet jako na svěbytná a umělecká díla,¹⁴⁷ zastupující specifický literární žánr vězeňské epistolografie, kterou lze v nejširším pojetí charakterizovat jako *literární úkol, jak něco napsat, i když člověk vlastně nic napsat nemůže*.¹⁴⁸

144 BURSÍK, Tomáš: *Magorova vězení*, s. 882.

145 POKORNÁ, Magdalena: *Korespondence – meze a možnosti využití historického pramene*, s. 287.

146 A nemusí to být vždy jen kronika těžkých časů. Františka Jirousová uvedla, že ve vězeňské korespondenci jejích rodičů je zachyceno celé dětství její a její sestry Marty.

147 Srov. pregnantní hodnocení Kazimíra Turka v anketě *Knihy roku 2006*. O svazku *Magorovy dopisy* poznamenal: *Nebyly psány jako literatura, ale je to literatura. Lidové noviny*, příloha *Knihy roku 2006*, 28. 12. 2006, s. VII.

148 JIROUS, Ivan M. – IWASHITA, Daniela: *Moje „dílo“ je uzavřený. S Ivanem M. Jirousem o plnění estetického úkolu a o tom, co nelze slovy vysvětlit*, s. I.